

‘Liever swart vor menschen als vor Gott’

Sweder Schele: luthers edelman in Twente en Westfalen ten tijde van de Tachtigjarige en Dertigjarige Oorlog, 1598-1634.

Masterscriptie

Roel Keizer

MA History Europe 1000-1800

Faculteit der Geesteswetenschappen

Universiteit Leiden

2019

Begeleider: Prof. dr. J.F.J. Duindam

Inhoudsopgave

Dankwoord	3
Inleiding	4
1 Sweder Schele en het politiek-religieuze klimaat	12
1.1 Sweder Schele en de uitoefening van het lutheranisme in het Nederduitse grensgebied.....	12
1.2 Sweder Schele en zijn politieke carrière, 1598-1621.....	25
2 Sweder Schele en de Dertigjarige Oorlog 1622-1634	36
2.1 Plunderingen en de gevolgen voor Sweder Schele en het Nederduitse grensgebied.....	36
2.2 Sweder Schele en de militaire situatie in het Nederduitse grensgebied.....	44
2.3 Sweder Schele en de strijd van Gustav Adolf.....	53
4 Conclusie	62
5 Literatuurlijst	67

Dankwoord

Als Twentenaar was ik verheugd dat ik mij voor mijn masterscriptie kon bezighouden met een Twentse historische persoon, in dit geval de Twentse edelman Sweder Schele. Een extra motivatie was dat de huiskroniek van Sweder Schele een ongekende bron van informatie is die nog maar weinig is onderzocht door historici. Het bestuderen van de kroniek heeft mij veel geleerd over de vroegmoderne geschiedenis van Twente en het aangrenzende gedeelte van Duitsland. Mijn grootste dank gaat uit naar professor Jeroen Duindam met wie ik een lang scriptieverleden heb. Hij heeft altijd het geduld gehad om mij te begeleiden en mijn werk van commentaar te voorzien. Ik ben hem zeer erkentelijk, omdat ik verre van de ideale student ben geweest als het aankwam op het schrijven van scripties. De kritieken van Jeroen Duindam zijn altijd van niveau geweest en zeer waardevol voor het volbrengen van deze scriptie. Ook wil ik de heer Kwint van de stichting Weleveld bedanken dat hij zo vriendelijk was om de uitgebreide inhoudsopgave van Sweder Scheles kroniek toe te zenden, zodat ik de onderwerpen van de kroniek kon bestuderen. Daarnaast bedank ik de heer Teske van het LWL-Archivamt für Westfalen in Münster die mij de gehele transcriptie van het derde deel van de kroniek toegestuurd heeft. Zonder zijn medewerking was dit scriptieproject er niet gekomen. Uiteraard ben ik veel dank verschuldigd aan mijn ouders. Meermaals heb ik scriptieonderwerpen gestaakt en ben ik opnieuw begonnen. Hun engelengeduld en motiverende teksten waren een belangrijke bijdrage aan de afronding van deze scriptie.

Inleiding

De huiskroniek van Sweder Schele van Weleveld (1569-1639) is een unieke historische bron van bijna 2000 pagina's die een keur aan informatie bevat over tal van onderwerpen: een historisch onderzoek naar de voorouders van de Twentse edelman, denkbeelden over het wezen van de adel, de oorlogshandelingen van de Tachtigjarige- en Dertigjarige Oorlog in het Nederduitse grensgebied, maar ook triviale gebeurtenissen van diverse aard in de regio's Twente, Westfalen en Nedersaksen. Tot op heden is deze bron nog maar weinig aangeboord; slechts een gering aantal publicaties met de huiskroniek van Sweder Schele als hoofdbron heeft het licht gezien. Dit biedt tal van mogelijkheden voor historici. In mijn geval heeft een blik op de inhoudsopgave van de kroniek geleid tot de keuze voor de Sweder Scheles persoonlijke politieke en religieuze leefwereld, alsmede zijn oorlogservaringen als object van onderzoek. Aan de hand van deze thema's wil ik nagaan of Sweders opgetekende opvattingen en belevingen in zijn kroniek een relevant perspectief biedt op het politieke, religieuze en militaire klimaat ten tijde van de Tachtigjarige- en Dertigjarige Oorlog in de jaren die zijn kroniek beslaan.

Maar allereerst iets over de structuur en de ontwikkelingen van de laatste jaren rondom de kroniek. Sweder Schele heeft de kroniek geschreven in de periode 1589-1637, waarbij er sprake is van een onderbreking in de jaren 1624 tot en met 1628. Vanaf Pasen 1629 pakte Sweder de pen weer op. Het stamboek bestaat uit twee banden in drie delen. Het derde deel van de kroniek, waarin de Dertigjarige Oorlog een hoofdrol speelt, is pas ontdekt in de jaren '80 van de vorige eeuw en heeft derhalve op nog maar beperkte aandacht van onderzoekers kunnen rekenen. De Wilsumse predikant W.F. Visch verzuchtte in zijn boek over de geschiedenis van het graafschap Bentheim in het hoofdstuk over de Dertigjarige Oorlog in dit gebied: 'Ondanks alle aangewende moeite, heb ik nergens een dagverhaal, van hetgeen in dien langdurigen oorlog in het graafschap Bentheim voorgevallen is, kunnen vinden. De lezer zal zich dan met het volgende, hetwelk ik uit oude papieren verzameld heb, moeten vergenoegen'.¹ Helaas voor Visch was en kon hij niet op de hoogte zijn van het bestaan van het tijdsdocument van Sweder Schele, waarin ook gewag werd gemaakt van oorlogshandelingen in het Graafschap Bentheim ten tijde van de Dertigjarige Oorlog. Sweders aantekeningen van deze gebeurtenissen zijn te vinden in het derde deel van de kroniek. Dit deel van de kroniek is pas recent getranscribeerd en bevindt zich thans in de afrondende fase. Dit proces heeft veel tijd en inspanning gevergd van een aantal deskundigen en vrijwilligers,

¹¹ W.F. Visch, *Geschiedenis van het Graafschap Bentheim*, (Zwolle 1820) 174-175.

die een groot aantal pagina's (ongeveer negenhonderd) en een moeilijk leesbaar handschrift moesten transcriberen. Volledige digitale dan wel in boekvorm gedrukte publicatie van de huiskroniek laat nog op zich wachten. De bron is dus nog niet algemeen toegankelijk. Daarmee staat dus ook het wetenschappelijk onderzoek naar de bron, zeker wat betreft het derde deel, nog in de kinderschoenen.

Als egodocument is Sweder Scheles huiskroniek van onschatbare historische waarde. Dit ligt onder andere aan het feit dat er weinig vroegmoderne egodocumenten uit de regio Oost-Nederland en Noordwest Duitsland bestaan. Ook de omvang is uniek, namelijk 1800 pagina's en een veelvoud van onderwerpen waarover geschreven wordt. Het is van belang even stil te staan bij de term egodocument; hiermee wordt bedoeld: 'teksten waarin de 'ik', de schrijver, als schrijvend en beschrijvend subject voortdurend in de tekst aanwezig is', aldus volgens de historicus Jacques Presser.² En daarmee heeft een egodocument iets inherent subjectiefs. Egodocumenten zijn niet onproblematisch bij historisch onderzoek, aangezien de subjectieve invalshoek bij de weergave van feiten en gebeurtenissen voortdurend aanwezig is. De lezer dient dit gegeven in ogenschouw te nemen. Het gaat bij egodocumenten, volgens Presser reeds 60 jaar geleden, om onthullen en verhullen. Zegt Sweder Scheles kroniek ons slechts iets over hemzelf en zijn persoonlijke leefwereld of is er iets uit te halen voorbij het subjectieve? Met een grote hoeveelheid bronnenmateriaal kan feit en fictie makkelijker onderscheiden worden. In het geval van de regio Overijssel en het aangrenzende Duitse gebied ligt dit moeilijker, aangezien er zoals eerder gesteld minder bronnen voorhanden zijn, waarmee het door Sweder Schele gepresenteerde verhaal getoetst kan worden. De kroniek van Schele moet dus als tekst, om Arianne Baggerman en Rudolf Dekker in hun artikel 'De gevaarlijkste van alle bronnen. Egodocumenten: nieuwe wegen en perspectieven.' te citeren: 'niet zozeer gebruikt worden als toeleverancier van feiten, maar ter onderzoek van opinies, mentaliteiten en het culturele klimaat, alsmede de belevingswereld van de auteur te reconstrueren'.³ In de kroniek moet niet zozeer opzoek gegaan worden naar een feitenrelaas van allerlei historische gebeurtenissen, maar aan de hand van de persoonlijke beleving van Sweder Schele een reconstructie gemaakt worden van het politieke-, religieuze-, culturele- en oorlogsklimaat waarin hij zich bewoog.

De historica Judith Pollmann schreef in haar boek *Religious choice in the Dutch Republic. The reformation of Arnoldus Buchelius (1565-1641)* dat de studie van minder

² <http://www.egodocument.net/>

³ A. Baggerman en R. Dekker, 'De gevaarlijkste van alle bronnen. Egodocumenten: nieuwe wegen en perspectieven', *TSEG/Low Countries Journal of Social and Economic History*, 1(4), 3-22, 7.

bekende en gewone individuele mensen en incidenten in de microgeschiedenis soms controversiële, maar ook zeer rijke inzichten opleverde voor de geschiedwetenschap van de vroegmoderne Europese cultuur, omdat deze gevallen door hun handelen en hun manier van schrijven bijzonder waren ten opzichte van veel tijdgenoten.⁴ Met deze individuele gevallen kan de cultuur waarin zij zich bewogen beter begrepen worden, maar hun verhaal mag nooit zomaar gegeneraliseerd worden. Vanwege zijn bijzondere religieuze achtergrond en zijn Twentse en Westfaalse identiteit geldt dit zonder meer voor het persoonlijke verhaal van Sweder Schele. Echter, de studie van het verhaal van Sweder kan bijdragen aan een beter begrip van de geloofsuitoefening in het Nederduitse grensgebied en hoe de Tachtigjarige en Dertigjarige Oorlog in deze regio beleefd werd.

In de *Alltagsgeschichte* van de Dertigjarige Oorlog is een rol weggelegd voor Sweder Schele, omdat zijn kroniek de persoonlijke beleving van oorlogshandelingen behandelt en zicht biedt op de invloed van de oorlog in de regio van het Nederduitse grensgebied in microhistorisch perspectief. Daarmee beantwoordt de kroniek aan de benadering van de Duitse historicus Hans Medick die het blikveld op de oorlog terugbracht tot een regionale en een persoonlijke kijk op de gebeurtenissen om: '(...) den Krieg als einen von Menschen geachten, erfahrenen und erlittenen gewaltgeprägten Zusammenhang von Handlungen, Ereignissen und Strukturen zu erforschen und darzustellen (...)'.⁵ Sweders perspectief wijkt af van de gangbare definitie van *Alltagsgeschichte*, omdat het hierin doorgaans gaat om het perspectief van soldaten, boeren en burgers. Onder deze categorieën valt Sweder Schele gezien zijn adellijke achtergrond niet. Toch is Sweders perspectief niet zomaar een elitaire aangelegenheid; hij gaf de gevolgen weer voor de regio en bood zelfs onderdak aan gevluchte boeren, zodat hij in contact stond met de realiteit van de dagelijkse oorlogspraktijk. Met zijn belangen in zowel Twente als in Westfalen en zijn lutherse achtergrond verschilde hij van veel tijd- en standgenoten. Sweders perspectief is het perspectief van de alledaagse werkelijkheid van een luthers edelman in het Nederduitse grensgebied en daarmee van toegevoegde waarde voor de *Alltagsgeschichte* van de Dertigjarige Oorlog.

Sweder Schele schreef zijn huiskroniek of *Stamboeck der Schelen* voor het nageslacht en ambieerde geen publicatie van zijn indrukwekkende werk. Het opgetekende was louter bestemd voor het nageslacht van de familie Schele, zodat zij lering kon trekken uit de geschiedenis van het geslacht, waarbij het belang van deugden en religie en het doorgeven

⁴ J. Pollmann, *Religious choice in the Dutch Republic. The reformation of Arnoldus Buchelius (1565-1641)*, (Manchester 1999) 10.

⁵ B. von Krusenstjern und H. Medick, *Zwischen Alltag und Katastrophe. Der Dreißigjährige Krieg aus der Nähe*, (Göttingen 1998) 27.

daarvan voorop stonden. Sweder begint de kroniek met de mededeling: ‘Nachdem ich vorhabens in gegenwertigen buche die abkumpst und geschichten unsers geslecht der Schelen einiger massen zu beschreiben und zu verholten (...)’.⁶ Dit paste geheel in het adellijk dynastieke bewustzijn van zijn tijd, waarin de nadruk werd gelegd op het belang van geloof, deugd, opvoeding en scholing voor het eigen geslacht. Maar de directe aanleiding voor het schrijven van de kroniek zat gelegen in de onfortuinlijke teloorgang van het persoonlijke archief van het huis Weleveld.⁷ In de kroniek is te lezen hoe Huis Weleveld te lijden heeft gehad onder de oorlogshandelingen in Twente ten tijde van de Tachtigjarige Oorlog: ‘Die Teutschen destruirten das haus om meisten, slugen thuren und fenster auf. Es lagen zu zeiten drei oder vier hundert darauff. Alle winkelen waren full leut und pferde’.⁸ Niet alleen de vele Duitse huursoldaten vernielden het huis, waardoor de familie Schele op de vlucht moest, maar ook boeren uit de regio plunderden de huisraad: ‘Damals haben die bauren weggenommen was noch von hausrath ubrig geblieben (...)’.⁹ Veel persoonlijk archief is verloren gegaan, waardoor Sweder II Schele de taak op zich nam om de familiegeschiedenis te boekstaven.

Voordat nader ingegaan wordt op Sweder Scheles leefwereld en zijn kroniek volgt eerst een korte beschrijving van Sweders achtergrond en opvoeding. Sweder II Schele van Weleveld werd in 1569 geboren als oudste zoon van Christoffer Schele van Weleveld en Judith Ripperda tot Boxbergen. Hierdoor behoorde hij tot de Overijsselse tak van het geslacht Schele. De andere tak, Schele van Schelenburg, bewoonde de burcht Schelenburg in Schleddehausen bij Osnabrück. De splitsing van de familie Schele was ontstaan na de dood van Anna van Weleveld. Zij was de weduwe van Sweder I Schele van Schelenburg. Na haar dood werd het Overijsselse en Westfaalse bezit opgedeeld onder haar zonen Casper en Christoffer. Christoffer kreeg de Weleveldse bezittingen toegedeeld en trouwde in 1558 met Judith Ripperda. Het huis Weleveld kende een roerige tijd in de Tachtigjarige Oorlog. Zijn vader Christoffer hechtte veel waarde aan een humanistische opvoeding voor zijn zoon.¹⁰ Geheel in lijn met de humanistische idealen van de late zestiende eeuw stond Christoffer Schele voor een brede intellectuele opvoeding in plaats van een primair militaire scholing zoals bij de adel destijds nog gebruikelijk was.

In de kroniek valt te lezen over Sweders opvoeding, zij het op summiere wijze. Hij schreef daarbij in de derde persoonsvorm over zichzelf. Aanvankelijk werd hij door

⁶ Huiskroniek I, 1.

⁷ J. Spits, *Och ewig is so lang. Zeven eeuwen Weleveld. Havezate, landgoed en bewoners*, (Zutphen 2003) 77.

⁸ Huiskroniek I, 488.

⁹ *Ibidem*, 489.

¹⁰ Spits, *Och ewig is so lang*, 63.

privéleraren onderwezen op Weleveld en vanaf 1581 in het slot Schelenburg bij Osnabrück, waarna hij ook nog een school bezocht in Minden, maar toen daar in 1584 de pest uitbrak ging Sweder weer terug naar Osnabrück.¹¹ In 1587 meldde hij zich bij de universiteit van Jena waar hij aan een studie rechten en geschiedenis begon.¹² Na twee jaar studie vertrok Schele weer richting Osnabrück om daarna verder te studeren in Marburg. In 1589 was hij ook begonnen met het schrijven van zijn kroniek, zoals hij laat weten in het hoofdstuk over zijn opvoeding. Onverhoopt eindigde zijn universitaire carrière in februari 1591 na een gevecht tussen studenten en hovelingen, waarbij Sweder gewond raakte.¹³ Het universitaire leven was weliswaar voorbij, maar zijn opleiding ging in een andere vorm een nieuwe fase in. Deze fase betrof een *Grand Tour* door Europa die hem voerde langs plaatsen in het Heilige Roomse Rijk, Frankrijk, Zwitserland, Italië, Oostenrijk, Bohemen en Hongarije. Op instigatie van vader Christoffer Schele vertrok Sweder samen met de zoon van de graaf van Bentheim (Everwin Wirich) en de zoon van de drost van Bentheim (Georg Engelbert) naar Frankrijk om uiteindelijk in Genève de Franse taal, die in Nederland in opkomst was, te leren.¹⁴ Binnen adellijke kringen was het maken van een culturele reis door Europa als educatieprogramma een normale gang van zaken. Sweder Schele beschrijft in zijn kroniek de plaatsen die hij tijdens zijn reis aandeed, maar het voert te ver om deze uitgebreid te behandelen in de inleiding. In het jaar 1595 keerde hij terug naar Osnabrück, waarmee de *Grand Tour* werd beëindigd en Sweder de opgedane kennis nu kon gaan gebruiken voor zijn adellijke loopbaan. Deze loopbaan wordt gedeeltelijk besproken in het deel over zijn politieke carrière.

Dat de historiografie over Sweder II Schele van Weleveld en de kroniek weinig uitgebreid is, heeft verschillende redenen. In de eerste plaats speelde Sweder Schele en zijn adellijke geslacht een bescheiden rol in de geschiedenis van Nederland. Ten tweede kan het gebied Twente op minder academische belangstelling rekenen dan bijvoorbeeld de provincie Holland bij de bestudering van de vaderlandse geschiedenis. Ook kan aangevoerd worden dat de kroniek lang een tamelijk onbekend document was, een zeer moeilijk handschrift kent en pas vanaf de jaren '80 getranscribeerd werd. Tevens zijn deel drie en vier pas in dat decennium ontdekt, waardoor de kroniek nooit compleet voor onderzoek aangewend kon worden. De historicus Conrad Gietman heeft de historiografie een dienst bewezen door het stamboek van Sweder Schele een prominente plaats te geven in het onderzoek naar de adel in Oost-Nederland in zijn in boekvorm uitgebrachte proefschrift *Republiek van adel. Eer in de*

¹¹ Huiskroniek 1, 508-509.

¹² *Ibidem*, 509.

¹³ *Ibidem*, 510.

¹⁴ *Ibidem*, 695-696.

Oost-Nederlandse adelscultuur (1555-1702) uit 2010. Hierin wordt het adellijke bewustzijn van de adel in Oost-Nederland ontleedt, waarin Sweder Scheles kroniek één van de hoofdbronnen is, omdat dit stamboek als tijdsdocument nauwelijks een gelijke kent in de Republiek van de late zestiende en vroege zeventiende eeuw.¹⁵ Buiten gegevens over het adellijke bewustzijn bevat de kroniek nog veel informatie van andere aard. Een publicatie die een algemener overzicht geeft van de inhoud van de kroniek is *Gott betert desen tidt* van Adriaan de Bakker en Dick Schlüter. In dit boek lezen we over Sweder Scheles achtergrond en hoe hij leefde, wat zijn ideeën waren over de standenmaatschappij, boeren en vrouwen, maar ook thema's als politiek en geloof komen aan bod. Dit werk is nog steeds de beste algemene introductie tot de denk- en leefwereld van de jonkheer, ondanks dat deze publicatie dateert uit 1995. Hierdoor is het derde deel nog niet algemeen betrokken, zodat de jaren 1629 tot en met 1637 nog niet zijn belicht. In 2003 verscheen er een boek over de geschiedenis van het landgoed Weleveld van historicus Jet Spits. In dit boek wordt Sweders kroniek veelvuldig gebruikt voor de reconstructie van de geschiedenis van het landgoed Weleveld en haar bewoners. Geruime aandacht is er uiteraard ook voor de vele aspecten van Sweder Scheles leven. En daarmee zijn er tot op heden drie belangrijke werken geschreven die één of meer aspecten van Sweder Scheles denk- en leefwereld nader onderzoeken.

De historiografie ten aanzien van Sweder Schele en zijn kroniek zoals die nu is schept mogelijkheden, maar legt ook beperkingen op. Om met de beperkingen te beginnen: het thema van het adellijk bewustzijn (een onderwerp dat een groot gedeelte van deel I en II bevat) is reeds uitvoerig onderzocht door Conrad Gietman in zijn boek *Republiek van adel. Eer in de Oost-Nederlandse adelscultuur (1555-1702)* en het daaraan voorafgegane artikel: 'Het adellijk bewustzijn van Sweder Schele tot Weleveld' uit 1992. Nieuwe inzichten op het punt van Sweders kijk op standen en hiërarchie, het adellijke geslacht, de legitimatie van adeldom, en deugd en opvoeding zijn in een scriptie gewijd aan deze thema's niet te verwachten. Andere aspecten van de kroniek vragen om meer verdieping, zoals zijn politieke loopbaan, zijn persoonlijke (lutherse) geloofsbeleving en de oorlogshandelingen in het gebied waarin hij woonde en hoe dit zijn leven beïnvloedde. Hierin liggen de mogelijkheden, aangezien de titels *Gott betert desen tidt* en *Och ewig is so lang. Zeven eeuwen Weleveld. Havezate, landgoed en bewoners* zeker niet alle krenten uit de pap hebben gehaald. Sweders wereldbeeld kan nog completer gereconstrueerd worden en daarbij kan meer inzicht

¹⁵ C. Gietman, *Republiek van adel. Eer in de Oost-Nederlandse adelscultuur (1555-1702)*, (Utrecht 2010) 23.

verkregen worden in de politieke, religieuze en militaire situatie in het grensgebied Overijssel en Westfalen (in deze scriptie aangeduid als het Nederduitse grensgebied).

Deze scriptie is verdeeld in twee grote hoofdstukken die elk afzonderlijke thema's behandelen die in de kroniek van Sweder Schele naar voren komen. Er is een grote rol weggelegd voor de Dertigjarige Oorlog, die weliswaar niet op het grondgebied van de Republiek plaatsvond, maar waar Sweder als Twents edelman middenin stond. Ook is er aandacht voor Sweders bescheiden politieke carrière in Overijssel en Den Haag, en zijn religieuze achtergrond die gezien de confessionele toestand in de Republiek bijzonder genoemd kan worden. Het lot van zijn politieke carrière hing af van de Contraremonstrante Omwenteling, waarbij de uitkomst van de Synode van Dordrecht (1618-1619) een overwinning was voor de contraremonstranten en prins Maurits van Oranje. Sweders religieuze achtergrond stond op dat moment een actieve en vervullende politieke rol in de Republiek in de weg. Vanaf 1621 ging Sweder met een soort "innerlijke emigratie" en was hij niet langer actief deelnemer aan het politieke firmament, maar observator van twee grote conflicten die ook de regio waarin hij woonde niet onberoerd liet. Behalve Sweders bemoeienis met de verdediging en het behoud van de neutraliteit van Stift Münster, was hij in Westfalen nauwelijks politiek actief. Deze scriptie wil aan de hand van Sweder Scheles kroniek het politieke-, religieuze- en oorlogsklimaat onderzoeken in het Nederduitse grensgebied vanuit het perspectief van een luthers edelman die zowel woonachtig was in Twente en als in Westfalen en daarbij diverse dilemma's ondervond. De hoofdvraag die daarbij gesteld wordt is: *Hoe beïnvloedde de Tachtigjarige en Dertigjarige Oorlog de lutherse edelman Sweder Schele in het Nederduitse grensgebied in de jaren 1598-1634?* Om deze vraag te beantwoorden zijn twee deelvragen opgesteld die een antwoord kunnen construeren met betrekking tot de hoofdvraag: (1) *Hoe beleefde Sweder Schele de religieuze en politieke ontwikkelingen in het Nederduitse grensgebied?* En: (2) *Hoe beleefde Sweder Schele de Dertigjarige Oorlog wat betreft plunderingen, de militaire situatie en de oorlogsinterventie door Gustav Adolf?*

Het eerste hoofdstuk gaat in op Sweder Scheles lutherse achtergrond en persoonlijke geloofsbeleving. Tevens komt zijn politieke carrière als lid van de Overijsselse Ridderschap en als afgevaardigde van het gewest Overijssel in de Staten-Generaal aan bod om meer zicht te krijgen op zijn rol als beschermheer van het lutheranisme in de calvinistische Republiek en het katholieke bisdom Münster, aangezien zijn religieuze achtergrond zijn politieke loopbaan belemmerde. Politiek en religie hingen in deze tijd zozeer samen en zeker ook in het geval van Sweder Schele dat deze twee onderwerpen in één hoofdstuk worden behandeld.

In het tweede hoofdstuk wordt zeer uitgebreid ingegaan op Sweder als observator van de Dertigjarige Oorlog en hoe hij zich fysiek en mentaal manoeuvreerde in een oorlog die grote gevolgen had voor hemzelf en voor de regio waarin hij leefde. Plunderingen in het Nederduitse grensgebied, de militaire toestand in Sweders leefgebied, de opmars van Gustav Adolf en Sweders bewondering voor de lutherse koning van Zweden maken deel uit van Sweders verhaal over de Dertigjarige Oorlog en bieden een interessant microperspectief op de beleving van dit grote Europese conflict in de regio's Oost-Nederland en Noordwest Duitsland door de ogen van een luthers edelman. Daar zit de grote waarde van de kroniek.

De samenhang tussen politiek en religie aan de ene kant en oorlog aan de andere kant wordt bepaald doordat Sweder Schele als Twents edelman zijn ervaringen opgetekend heeft en inkijk geeft in het politieke, religieuze en militaire klimaat, waarbij al deze verschillende aspecten tijdens de roerige periode van de Tachtigjarige en Dertigjarige Oorlog sterk samenvielen. Gezien zijn oproep tot eenheid in de christelijke kerken, verwerping van religieuze repressie in de Republiek en zijn inzet voor de verdediging en het behoud van de neutraliteit van het Stift Münster, paste Sweder goed bij de zogenaamde politieke en religieuze middengroepen onder de adel. Deze middengroepen keurden politieke en religieuze repressie af en wilden tot vrede komen tussen loyalen en opstandelingen enerzijds en katholieken en protestanten anderzijds.¹⁶ Echter gold dit maar gedeeltelijk voor Sweder Schele: hij wilde weliswaar vrede, maar bemoeide zich in de Republiek eigenlijk niet actief met verzoeningspogingen tussen loyalen en opstandelingen en de twisten tussen de Arminianen en Gomaristen. In het Münsterland zette hij zich wel op bescheiden wijze in voor het behoud van de vrede. Deze scriptie zal laten zien dat Sweder Schele een bijzondere, maar moeilijk te plaatsen figuur was in de geschiedenis van de Tachtigjarige en Dertigjarige Oorlog.

¹⁶ V. Soen, *Vredehandel. Adellijke en Habsburgse verzoeningspogingen tijdens de Nederlandse Opstand (1564-1581)*, (Amsterdam 2012) 28.

Hoofdstuk 1: Sweder Schele en het politiek-religieuze klimaat

1.1 Sweder Schele en de uitoefening van het lutheranisme in het Nederduitse grensgebied

In dit deel van het eerste hoofdstuk wordt Sweder Scheles lutherse achtergrond en zijn persoonlijke geloofsbeleving onderzocht. Twee aspecten van Sweder Scheles persoon komen in de kroniek duidelijk naar voren: zijn adelsbewustzijn en zijn lutherse geloofsovertuiging. Sweder heeft zijn lutherse geloof nooit verloochend, hetgeen hem in politieke problemen bracht. Er wordt ingegaan op zijn persoonlijke geloofsbeleving, zijn rol als beschermheer van het lutheranisme in Twente en het steeds repressiever wordende confessionele klimaat. Allereerst is er aandacht voor de confessionele toestand in Overijssel en de lutherse geschiedenis van de familie Schele om vervolgens dieper in te gaan op Sweders religieuze opvattingen en hoe hij zich manoeuvreerde als luthers edelman in de Republiek en het Nederduitse grensgebied.

De geschiedenis van de familie Schele en het lutheranisme is interessant voor de regio Overijssel. Volgens Sweder zou zijn oom Caspar Schele het lutheranisme bekendheid gegeven hebben in de Ridderschap van Overijssel: ‘Er ist auch zwar der erste gewest, so das Evangelium unter der ritterschafft Overissel bekant gemacht’.¹⁷ Zowel oom Caspar Schele als Sweders vader Christoffer Schele waren overtuigde lutheranen en hebben deze religie in Overijssel en Twente verkondigd. De handelswegen van Duitsland via Twente naar Deventer hebben de ontwikkeling van het lutheranisme in Oost-Nederland bespoedigd.¹⁸ Maar zowel in Twente als in de rest van Overijssel bleef het lutheranisme een stroming van beperkte omvang; de gereformeerden en katholieken overtroffen de lutheranen ruimschoots. Een andere bijzonderheid aan de familie Schele is, zoals Sweder in zijn kroniek stelt, de studietijd van de broers Caspar en Christoffer Schele in Wittenberg bij Maarten Luther en Philip Melancthon. De familie Schele was vanaf 1543 overgegaan op het lutheranisme en Caspar Schele zou zelfs tafelgenoot zijn geweest van Luther.¹⁹ De ontvankelijkheid van de familie Schele voor het lutherse geloof had te maken met de plaats waar ze vandaan kwamen,

¹⁷ Huiskroniek I, 420.

¹⁸ B.H.A. te Lintelo, *Ketters en papen in Twente. De Reformatie en de Katholieke herleving in Twente 1580-1640*, (Hengelo 1988) 19.

¹⁹ A. De Bakker & D. Schlüter, ‘Gott betert desen tidt’. *Jonker Sweder Schele: ooggetuige van de Tachtigjarige Oorlog*. (Oldenzaal 1995) 26.

namelijk Osnabrück, waar de bekende bisschop Hermann Bonnes de reformatie op gang hielp. Caspar Schele kon in 1543 door een persoonlijke aanbeveling van de bisschop van Osnabrück aan de Universiteit van Wittenberg bij Luther en Melancton studeren.²⁰ Sweders vader en oom zaten dus vanaf jonge leeftijd dichtbij het vuur wat betreft de lutherse leer. Dit verklaart de loyaliteit van Christoffer en Sweder aan hun geloof en de Augburgse Confessie.

Het samenleven van lutheranen en gereformeerden was een moeizame situatie, maar in Oost-Nederland slaagden martinisten, calvinisten, dopers en papisten erin tot enige vreedzaamheid te komen, waaronder in de Hanzestad Deventer; de sterke handelsverbondenheid met het Duitse Rijk leidde tot grotere tolerantie ten aanzien van het lutheranisme.²¹ Deze balans zou echter gaandeweg de Nederlandse Opstand en het Twaalfjarig Bestand verdwijnen door toenemende invloed van de gereformeerden. Door Maurits' opmars in het oosten en de belegering van Oldenzaal in 1597 nam ook de godsdiensttolerantie af in Twente. In de eerste plaats hadden de calvinisten het voorzien op de katholieken die deze regio, mede door lange Spaanse aanwezigheid, domineerden. In het gevolg daarvan onderdrukte het calvinisme ook het lutheranisme in Twente. Voor Sweder Schele kwam dit heel dichtbij toen de Beeldenstorm de kerk van Borne bereikte: 'Anno 1598, februarri 2, wurden zu Borne die altaren und bilder aus die kirchen gebrochen auff bephel des drosten Johan von Vorst, so es durch die gantze Twente thun lassen omb folgends die reformierte religion ein zu furen'.²² De drost van Twente, Johan van Voorst, was vastbesloten het calvinisme in te voeren in de regio. De pastoor van de Bornse kerk, Johannes Niehoff, hing net als Sweder de Augburgse Confessie aan en moest allerlei pogingen ondervinden vanuit de autoriteiten om hem weg te krijgen. Desalniettemin stond het calvinisme eerder zwak dan sterk toen het met Maurits' veldtocht naar Twente kwam. Pas in 1604 werd Johannes Niehoff vervangen.²³ Ook kon Sweder nog gewoon als luthers edelman verschreven worden in de landdag (waarover verderop in dit hoofdstuk meer). De lutheranen hadden zich laten terugdringen, maar konden nog zeker tot 1610 in Almelo en Borne predikanten de kerken laten bedienen.²⁴ Vooralsnog bleef Twente hoofdzakelijk katholiek en konden ook lutheranen hun godsdienst openbaar uitoefenen, mede doordat Sweder Schele zich als

²⁰ Huiskroniek I, 412.

²¹ M. van Veen, *Luther en calvinistisch Nederland*, (Utrecht 2017) 99-100.

²² Huiskroniek II, 721.

²³ De Bakker & Schlüter, *'Gott betert desen tidt'*, 84.

²⁴ A.C.F. Koch, 'De kerk in het geding', in: B.H. Slicher van Bath (ed.), *Geschiedenis van Overijssel*, (Deventer 1970) 167-178, 173.

beschermheer van het lokale lutheranisme opstelde door lutherse priesters de kerk van Borne te laten bedienen.

Sweders geloofsovertuiging is vooral in het derde deel van zijn kroniek sterk aanwezig: hierin bevinden zich de meer uitgebreidere bespiegelingen en passages over religie. Het tweede deel is aanmerkelijk zuiniger wat betreft religie en commentaar op geloofszaken. Dat er veel religie voorkomt in het derde deel is te verklaren uit het feit dat Sweder ten tijde van het schrijven van het derde deel de actieve politiek de rug had toegekeerd en een observator van (oorlogs)gebeurtenissen was geworden. Sinds zijn uittrede uit de politiek had hij alle tijd zich te wijden aan zijn kroniek en het onderwerp religie. Ook zijn standpunt dat de oorlog in het Heilige Roomse Rijk primair een religieoorlog was laat zien dat Sweder vooral behept was met geloofszaken, omdat hij de politieke motieven achter de Dertigjarige Oorlog in zijn kroniek nauwelijks in ogenschouw nam en zich mee liet gaan in zijn adoratie voor de Zweedse koning en geloofsgenoot Gustav Adolf. Zijn kijk op de conflicten in het Heilige Roomse Rijk vanaf 1618 bekeek hij vanuit luthers perspectief. Deze oorlog was een strijd tussen de verschillende varianten (katholicisme en protestantisme) van het christendom in het Duitse Rijk, en volgens Sweder onnodig, omdat de gewapende strijd tegen de Turken voor het christelijke Europa grotere prioriteit zou moeten hebben dan het onderling uitvechten van theologische conflicten.

Sweder zegt dat doordat de Augburgse Confessie de aanduiding ‘evangelisch’ wordt toegedaan, de lutheranen de ware leer van Christus verkondigden:

‘In desem bocke hebbe ick die rechtlerigen Augburgischer Confession altomet genömet ‘reformierten’, (...) end kompt denselven van rechte toe beide die namen ‘catholich’ end ‘gereformeert’ als hebbende die algemeenen Iher des algemenen evangeliij Jesus Christi, end wesende na denselven gereformiert end affgedaen neffens ingelekene abuser end irdommer, wowell die papisten den naem ‘catholisch’ end die Calviniste den naem ‘gereformiert’ sick arrogieren, ons toleggende den naem ‘evangelisch’, dat een getuigniß aver sie selven, dat sinnen wy rechtlovige Christen, recht catholisch en recht gereformiert. End niet dwalen (...)’.²⁵

Sweder was content met de naam ‘evangelisch’, omdat daarmee impliciet werd aangegeven dat de lutheranen zonder geloofsdwaling de ware volgelingen zijn van het evangelie van Christus. In dit citaat plaats Sweder de Augburgse Confessie tussen het katholicisme en

²⁵ Huiskroniek II, 887.

calvinisme in als zuivere christelijke leer. Daarmee had het lutheranisme volgens Sweder het beste van twee werelden (katholicisme en calvinisme) en was het superieur ten opzichte van andere varianten van het christendom. Ook verder in zijn kroniek stelt hij het lutheranisme voor als tussenpositie, met zowel elementen van het katholicisme als het calvinisme en daardoor recht in de leer: ‘Papisten schinen to socken een superstitiense Hierarchia. Die Calvinisten een ongeregelde Democratia, inclinierende tot impieteit. Den middel mag holden die Evangelische Augsburgischer Confession.’²⁶ De politieke organisatievorm van de Augsburgse Confessie kende volgens Sweder noch de op bijgeloof gebaseerde hiërarchie van de katholieke kerk, noch de neiging tot de inherente ongeregeltheid van de democratie die onvermijdelijk zou leiden tot goddeloosheid. Vanwege de theologische en politieke tussenpositie van het lutheranisme was voor Sweder zijn geloof de oplossing voor de conflicten in Europa.²⁷

Ondanks zijn zuivere geloofsbeleving en loyaliteit aan het lutherse geloof van zijn geslacht kon Sweder Schele zich niet onttrekken aan de politiek-religieuze realiteit waarin de Republiek en het Heilige Roomse Rijk verkeerden. Lutheranen waren niet het grote mikpunt van de calvinisten in de Republiek, maar zouden meer en meer tegengewerkt worden. In dat opzicht is de casus van Sweder Schele van belang: het laat zien hoe het calvinisme om zich heen greep in Oost-Nederland en hoe dit ook op microniveau gevolgen had voor de uitoefening van het lutheranisme. Sweder is in de historiografie van het lutheranisme in de Republiek in het algemeen een over het hoofd gezien geval. Ook de regio Twente is daarin vooral een perifeer gebied. In de kroniek toonde Sweder zich een typische Nederlandse lutheraan: loyaal aan de leer, zonder grote politieke ambities en strevend naar eenheid in de christelijke kerken. In de studies over de verschillende religies en het lutheranisme in de Republiek van A. Th. van Deursen, K.G. van Manen, Mirjam van Veen en ook in een recente studie van Henk Florijn wordt Overijssel nauwelijks behandeld en is de casus van Sweder Schele volledig afwezig.²⁸

Aan het eind van de zestiende eeuw en het begin van de zeventiende eeuw werd het religieuze klimaat zeer geleidelijk intoleranter, waarbij ook het lutheranisme in de Republiek

²⁶ Huiskroniek III, 485.

²⁷ De Bakker & Schlüter, *‘Gott betert desen tidt’*, 125.

²⁸ A. Th. van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen. Kerk en kerkvolk in de tijd van Maurits en Oldenbarnevelt*, (Franeker 2010); H. Florijn, *Geloven in de Republiek. Religies tijdens en na de Dordtse Synode 1618-1619*, (Utrecht 2018); K.G. van Manen, *Verboden en getolereerd. Een onderzoek naar lutheranen, lutheranisme en lutherse gemeentevorming in Gelderland ten tijde van de Republiek*, (Hilversum 2001); K.G. van Manen (ed.), *Lutheranen in de Lage Landen. Geschiedenis van een godsdienstige minderheid (ca. 1520-2004)*, (Zoetermeer 2011); M. van Veen, *Luther en calvinistisch Nederland*, (Utrecht 2017).

onderdrukt werd, aangezien zij beschouwd werd als een bedreiging voor de gereformeerde orde.²⁹ De gereformeerde synoden van 1601, 1602 en 1605 hadden er bij de Staten van Holland op aangedrongen het lutheranisme te verbieden.³⁰ In Woerden brachten de Staten dit in de praktijk de lutheranen in het stadsbestuur te vervangen door leden die tot de gereformeerde religie behoorden.³¹ Ook in gewest Drenthe kwamen de gereformeerden vanaf 1598 aan de macht en zouden zij Drenthe gaandeweg een gereformeerde signatuur geven, zij het dat Drenthe pas laat gewonnen was voor het gereformeerde protestantisme.³² Per gewest kon de onderdrukking van niet-gereformeerde religies verschillen, maar in Overijssel werd er aan het begin van de zeventiende eeuw werk gemaakt van de onderdrukking van het lutheranisme. In 1604 werd pastoor Johannes Niehoff – aanhanger van de Augburgse Confessie en predikant in de kerk van Borne – vervangen door de calvinisten, om na de Spaanse herovering van Oldenzaal in 1605 door Spinola in 1606 weer in dienst te treden:

‘Also her Joannes Niehoff (...) sick tot die rechte lher der reinen onveranderden Augburgischen confessie bekennet, so is hie – nadien het land an der Staten siden anno 1597 gereduciert worden – volgensds bi die Calvinisten veelfeldig gesollicitiert, blivende averst bestendig (...) als ock me vor die Calvinisthe classes verklaret hefft, so hebbe sie hem endlick gedeportiert om het jaer 1604 (...). Damals is anno 1606 her Joannes Niehoff vorss. weder in sin dienst gestelt’.³³

Na het beleg van Oldenzaal moest pastoor Niehoff regelmatig ter verantwoording komen bij de classis van Deventer. Ondanks de pogingen van de classis om hem weg te krijgen en de toenemende calvinisering in de regio bleef Niehoff loyaal aan de Augburgse Confessie. Nu de Spanjaarden vanaf 1605 Twente weer bestuurden vluchtten de calvinisten weg. Onder Spaans bewind kreeg het lutheranisme weer wat lucht, zoals blijkt uit Sweders kroniek. Dat lutheranen verdacht waren in de ogen van de calvinisten mag geen verbazing wekken. Al sinds midden zestiende eeuw stonden ze op vijandige voet met elkaar, zodat lutheranen bij tijd en wijlen steun zochten bij de katholieken.³⁴ In ieder geval kon het lutheranisme in Twente weer openbaar beleden worden in de jaren 1606-1619. Vanaf de Synode van Dordrecht – die

²⁹ J.I. Israel, *De Republiek 1477-1806*, (Franeker 2001) 408-413.

³⁰ K.G. van Manen, ‘Luthers weerklank in de Nederlanden: van Antwerpen tot Amsterdam, circa 1520-1605’, in: K.G. van Manen (ed.), *Lutheranen in de Lage Landen. Geschiedenis van een godsdienstige minderheid (ca. 1520-2004)*, (Zoetermeer 2011) 47-118, 101.

³¹ Van Manen, ‘Luthers weerklank in de Nederlanden’, 102.

³² W. Bergsma, “Zij preekten voor doven”. *De Reformatie in Drenthe*, (Assen 2002) 3; 9.

³³ Huischroniek II, 839.

³⁴ Van Manen, *Verboden en getolereerd*. 23-30.

samenviel met het naderende einde van het Twaalfjarig Bestand – doemden voor de lutheranen de grootste problemen op.

De lutherse enclave in Twente: Borne en huis Weleveld, bleef een doorn in het oog van de calvinisten. Echter zou door Sweder Scheles onverbiddelijke houding het lutheranisme aldaar nog lang kunnen standhouden, zij het dat het stapje voor stapje ruimte moest inleveren. In 1619 werd de situatie pregnant: het lukte de calvinisten om via de drost van Twente – Unico Ripperda – pastoor Niehoff en kapelaan Rudolf Heger af te zetten uit de kerk van Borne. Sweder protesteerde bij de Ridderschap en Steden van Overijssel om de afzetting van Niehoff tegen te gaan met het argument dat Niehoff grote verdiensten had vanwege zijn anti-roomse gezindheid.³⁵ Sweder heeft zich zelfs tot prins Maurits gewend om de afzetting van Niehoff te proberen te voorkomen:

‘End die drost van Twente, Unico Ripperda, danck sokende te verdienen’), hefft inhibitio gedaen etlike mael, end endlick – als die Arminianen affgeschafftet – hebben die classes met holpe der stat Deventer end drost bi die gedeputierden so veel te wegen gebracht, dat der pastoor end Rudolphus beide gedeportiert end de facto affgesett, end eenen Hermannus Wellemejer weder ingestellet werden Anno 1619. End offte ick wall van wegen des kerspels an den drost, gedeputierden end classes veelfeldige reden daer tegens ingewant, so hebbe ick nochtans suslange niet mögen erhaldden. Ick hebbe ock an Zijn Printzelike Excell’’) geremonstried, diewelke verklart gehatt die kercken wilden die Calvinisthen wall in behalden, in huiseren statt ons frei onse religio to excercieren (...)’³⁶

Sweders verzet ten spijt moest hij vaststellen dat de Ridderschap en Steden en Prins Maurits niets voor hem konden betekenen. Nu Niehoff en Heger afgezet waren, werd in de kerk van Borne het calvinisme gepredikt door Herman Wellemeijer. Sweder heeft ondanks zijn verzet het lutheranisme voor de Bornse kerk niet kunnen behouden. De geloofsbelijdenis werd verbannen naar de huiskapel van huis Weleveld, aangezien andere religies dan het calvinisme slechts nog privé mochten worden uitgeoefend. Waar het calvinisme aanvankelijk met moeite haar discipline en wil oplegde – getuige ook Sweders kroniek – was het sinds de contraremonstrantse omwenteling van 1618-1619 ijzersterk geworden. Door Maurits’ toenemende macht vonden sommige contraremonstranten dat ze een verregaand programma

³⁵ P.H.A.M. Abels, *De broeders van Twenthe. Een studie van de eerste Twentse dominees (1597-1678)*, (Hengelo 1984) 56.

³⁶ Huiskroniek II, 841.

van zuivering van het religieuze en maatschappelijke leven moesten regelen.³⁷ Sweders verzet hiertegen ten spijt, moest ook Twente de calvinistische opmars dulden. Uit het bovenstaande citaat blijkt tevens dat Maurits geen volledige verbanning nastreefde van religies die niet contraremonstrants waren, met inbegrip van het lutheranisme. Weliswaar kon Sweder voor zijn geloofsuitoefening zijn toevlucht zoeken tot de kapel van huis Weleveld, maar ook dit zou gauw veranderen. Wellemeijer had zich in maart 1620 beklagd dat op het Weleveld nog steeds het lutheranisme gepredikt werd door Rudolf Heger en dat de gereformeerde religie daar werd uitgescholden.³⁸ Op 2 juni 1620 werd door de Ridderschap en Steden van Overijssel besloten dat ook in de kapel van Weleveld niet meer gepredikt mocht worden.³⁹ Dit betekende dat huis Weleveld niet langer openstond voor lutherse diensten voor de familie Schele, dan wel andere lutheranen uit de omgeving.

Het calvinisme had nu tot ver in de privésfeer ingegrepen. Huiskapelaan Rudolf Heger werd beroepen in Zwolle, Kampen en uiteindelijk Dordrecht en vertrok uit Weleveld.⁴⁰ Sweder heeft daarop een beroep gedaan op een oude schoolvriend uit Osnabrück – Wolter Molanus – die lange tijd in Cloppenburg pastoor was geweest conform de Augburgse Confessie om ‘(...) dinst doen in predigen, dopen, sacrament bedienen end ehen insegenen (...)’ in huis Weleveld.⁴¹ In de kerk van Borne predikte nog steeds de calvinist Herman Wellemeijer die daar weinig plezier beleefde en in 1621 alweer vertrok.⁴² Ondanks de calvinistische repressie die zover ging dat ook de uitoefening van het lutheranisme in de Weleveldse huiskapel onmogelijk werd, en Sweders vergeefse verzet tegen het oprukkende calvinisme, vond Sweder mogelijkheden de lutherse confessie op Weleveld te kunnen blijven belijden. Dit gegeven toont zijn karakter om zijn geloof te allen tijde loyaal te zijn en te verdedigen, ook op momenten dat dit tot persoonlijk gevaar leidde. Tevens legt het ook de relatief zwakke positie van het calvinisme in Twente bloot. Dat Sweder Schele leefde in een voor de Republiek perifeer en hoofdzakelijk katholiek gebied waar het calvinisme moeilijk wortel schoot onder de bevolking, was medebepalend voor de overleving van het lutheranisme in en rond huis Weleveld in de jaren tot de Synode van Dordrecht. Vanaf 1619 werd de repressie zwaarder gevoeld en vanaf 1621 was het voor niet-gereformeerden in Overijssel niet langer mogelijk deel te nemen aan de landdagen (waarover later meer). De

³⁷ J.I. Israel, *De Republiek 1477-1806*, (Franeker 2001) 526.

³⁸ Abels, *De broederen van Twenthe*, 56.

³⁹ Spits, *Ewig is so lang*, 70.

⁴⁰ Huiskroniek II, 841-842.

⁴¹ *Ibidem*, 842-843.

⁴² Te Lintelo, *Ketters en papen in Twente*, 98.

katholieke adel had nog slechts toegang tot militaire ambten.⁴³ Derhalve bleef zij belangrijk in het leger van de Republiek. Ondanks toenemende calvinisering kon in Gelderland en Overijssel door langdurige katholieke bewoning van adellijke huizen de band van de adel met de plaatselijke geloofsgemeenschap versterkt worden, doordat een aantal families hun huiskapel voor algemeen gebruik ter beschikking stelde.⁴⁴

Het is van belang in te gaan op Sweders plannen rondom zijn huiskapel, aangezien deze casus iets zegt over de politiek-religieuze toestand in het oosten van de Republiek. In 1617 vatte de heer van Weleveld het plan op om zijn havezate uit te breiden met een lutherse kapel naar Hollands voorbeeld: ‘als onse kercken der confessio van Augsburg in Holland huidigs dags die religion exercieren in zaelen’.⁴⁵ Dit betekent dat Sweder Schele goed op de hoogte was van het bestaan van lutherse zaalkerken in Holland, zoals ook opgemerkt wordt in het artikel ‘Sweder Schele en zijn huiskapel’ van Bert van Swigchem.⁴⁶ In 1617 was Sweder nog Overijssels gedeputeerde in de Staten-Generaal, waardoor hij de confessionele ontwikkelingen in het politieke hart van de Republiek op de voet volgde. De confessionele toestand was zodanig dat Sweder voor het uitoefenen van zijn geloof en het bouwen van een huiskapel geen problemen zag. Wel anticipeerde hij op een verbod van lutherse diensten in de kerk van Borne: ‘Die middelste kamer soll wesen 18 voet hoch en soll wesen die huiszkapelle, daer man des namiddags den sondag soll lesen offte predigen, end indien ons die kercke tot Born ontmane werde, ock den vörmiddag’.⁴⁷ Sweder vertrouwde erop dat indien de lutherse diensten in de Bornse kerk verboden werden, hij in zijn havezate veilig de diensten kon voortzetten. Het verbod op het lutheranisme in de kerk van Borne kon hij redelijkerwijs voorzien, doordat hij vaak naar Holland afreisde, alwaar de voorhoede plaatsvond van religieuze twisten in de Republiek. Voor de gereformeerden waren de katholieken en de doopsgezinden de grootste tegenstanders; met lutheranen was de verhouding dubbelzinniger.⁴⁸ Nochtans heeft Sweder Schele dit anders ervaren als direct belanghebbende in de lutherse zaak en als belangrijkste adellijke vertegenwoordiger van het lutheranisme in Oost-Nederland. In zijn kroniek blijkt een persoonlijk en luthers perspectief op de confessionele ontwikkelingen in de Republiek, waarin ook de lutherse minderheid geen

⁴³ Gietman, *Republiek van adel*, 15.

⁴⁴ H. Wassenaar, ‘Katholieke adellijke families in Gelderland en Overijssel (1621-1814)’, in: *Virtus* 1 (1993-1994) 4-11, 4.

⁴⁵ *Huiskroniek II*, 823.

⁴⁶ B. Van Swigchem, ‘Sweder Schele en zijn huiskapel. Meditaties van een Overijssels landjonker’, in: W. Denslagen (ed.), *Bouwkunst. Studies in vriendschap voor Kees Peters*, (Amsterdam 1993) 503-514, 507.

⁴⁷ *Huiskroniek II*, 823.

⁴⁸ A. Th. Van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen. Kerk en kerkvolk in de tijd van Maurits en Oldenbarnevelt*, (Franeker 2010) 176.

genade werd verleend. Zoals de meeste lutheranen mengde hij zich verder niet in de strijd tussen de Arminianen en Gomaristen, maar bekommerde hij zich om zijn have en goed en de mogelijkheid om de lutherse confessie uit te oefenen in Borne en huis Weleveld. In dat opzicht week Sweder niet af van het gangbare beeld van de lutheranen in de Republiek, namelijk dat lutheranen niet streefden naar grote politieke invloed.⁴⁹

De casus van Sweder Schele week in een ander opzicht wel af van het gangbare beeld van de lutheranen in de Republiek. Door de oorlog in het Duitse Rijk vanaf 1618 vluchtten veel lutheranen naar de Republiek voor een veilig heenkomen. Zij zorgden voor een groei van de lutherse gemeenten. Sweder deed het tegenovergestelde: hij vestigde zich namelijk in het Heilige Roomse Rijk, terwijl daar de Dertigjarige Oorlog gaande was. De historici Mirjam van Veen en Gerrit Jan Schutte wezen erop dat, hoewel de overheid en de gereformeerden de lutheranen tegenwerkten, de Republiek een aantrekkelijke vestingplaats was met relatief veel vrijheid voor de lutheranen.⁵⁰ De casus van Sweder is hier een uitzondering op, omdat het lutheranisme rond zijn havezate Weleveld en het dorp Borne tot zijn grote ongenoegen steeds werd teruggedrongen. De lutherse gemeenschap was in het westen van de Republiek aanmerkelijk groter dan in Twente. Maar gezien Sweder casus werd in het oosten van de Republiek echt werk gemaakt van de bestrijding van het lutheranisme, ook al betrof het een zeer beperkte minderheid die deze godsdienst aanhing.

Door de dood van zijn oudste zuster Anna in 1624 verwierf Sweder Schele huis Welbergen in het katholieke Münsterland. Vanaf 1626 zou hij hier naartoe verhuizen, alwaar hij vanaf Pasen 1629 weer begon te schrijven aan zijn kroniek. Uit Sweders kroniek blijkt verder niet hoe de religieuze situatie in Westfalen de confessionele toestand in de Republiek en Oost-Nederland beïnvloedde. In Westfalen heeft zich eind zestiende- en begin zeventiende eeuw geen uitgebreide calvinistische gemeenschapstructuur kunnen ontwikkelen door de sterke katholieke overheersing in dit gebied.⁵¹ Wel kende dit gebied calvinistische enclaves: Bentheim, Steinfurt en Tecklenburg, zo meldde ook Sweder Schele.⁵² De graafschap Bentheim was onder leiding van graaf Arnold IV vanaf 1587 van het lutheranisme overgegaan op het calvinisme, terwijl in dit gebied kleine katholieke gemeenschappen konden blijven

⁴⁹ Van Manen, *Verboden en getolereerd*, 46.

⁵⁰ Van Veen, *Luther en calvinistisch Nederland*, 127-128; G.J. Schutte, 'De lutheranen in Vreedeliefshuysen: een achtergestelde minderheid?', in: *Tijdschrift voor Nederlandse Kerkgeschiedenis* 15 (2012), 50-59.

⁵¹ Johannes Arndt, *Das Heilige Römische Reich und die Niederlande 1566 bis 1648. Politisch-konfessionelle Verflechtung und Publizistik im Achtzigjährigen Krieg*, (Köln 1998) 180.

⁵² Huischroniek III, 102.

bestaan.⁵³ Maar vanuit de calvinistische gebieden aan de grens met Twente werd Sweders lutheranisme niet bedreigd, noch in Weleveld noch in Welbergen. Waarschijnlijk vertrok Sweder naar huis Welbergen vanwege zijn teleurstelling in de politiek-religieuze praktijk in de Republiek. In zijn kroniek is hij niet heel expliciet over de werkelijke motivatie voor zijn verhuizing naar Westfalen. Nu hij niet meer in zijn Weleveldse havezate woonde, kon hij zich toeleggen op de observatie van de Dertigjarige Oorlog en religieuze beschouwingen.

Waar het calvinisme tamelijk repressief was in de Republiek constateerde Sweder religieuze tolerantie aan het calvinistische hof in Steinfurt: ‘(...) end hefft die grave veel Lutherische, ock eenige Romsgesint am have’.⁵⁴ Ook konden Sweders zonen in Steinfurt naar school gaan zonder calvinistische catechismus.⁵⁵ Daarnaast kende het bisdom Münster veel protestantse adelfamilies die luthers dan wel gereformeerd waren.⁵⁶ In de jaren dat Sweder in Welbergen woonde leefde hij in een geestelijk klimaat dat hem gunstiger gezind was. Dit past in het beeld dat historicus David Luebke schetst in zijn boek *Hometown Religion. Regimes of Coexistence in Early Modern Westphalia*, waarin de regio Westfalen een religieus pluriforme samenleving is waar katholieken, lutheranen en calvinisten in tamelijk vreedzame co-existentie met elkaar samenleefden in de tweede helft van de zestiende eeuw en de eerste helft van de zeventiende eeuw.⁵⁷ Vanaf 1623 bracht de Dertigjarige Oorlog hierin een verandering. De bisschop van Münster, Ferdinand van Beieren, had zich aangesloten bij de Katholieke Liga en voerde de contrareformatie aan in de regio. Met militaire bezettingen en een programma van herkatholisering ontnam hij protestantse steden hun privileges.⁵⁸ Maar, zo stelt Luebke, betekende dit niet een complete scheuring met het religieus pluriforme verleden van Westfalen.⁵⁹ Ondanks de dynamiek van de Dertigjarige Oorlog bleek huis Welbergen een aangenaam oord waar Sweder niet de religieuze spanningen ondervond die de Republiek kenmerkten. Westfalen bleef een regio met relatief grote religieuze vrijheid. Vanaf 1632 werden de stedelijke privileges zelfs door Ferdinand hersteld.⁶⁰ In 1633 stelde Sweder tot zijn tevredenheid vast dat de calvinistische leer in het Duitse Rijk en Noord Europa op de terugtocht was ten gunste van de Augburgse Confessie: ‘Calvinische Iher schint van sick

⁵³ G. Teske, *Bürger, Bauern, Söldner und Gesandte. Der Dreissigjährige Krieg und der Westfälische Frieden in Westfalen*, (Münster 1998) 19-20.

⁵⁴ Huiskroniek III, 528.

⁵⁵ *Ibidem*, 488.

⁵⁶ *Ibidem*, 638.

⁵⁷ D. M. Luebke, *Hometown Religion. Regimes of Coexistence in Early Modern Westphalia*, (Charlottesville and London 2016).

⁵⁸ *Ibidem*, 194-195.

⁵⁹ *Ibidem*, 196.

⁶⁰ *Ibidem*, 199.

selven to willen hinfallen sick (...) die rechtlerige Evangelische warheit der Augburgische confession blivet onverruket bi Sachsen end ander Evangelische fursten end stede in Duitzland. In Dennemarck end Sweden Calvinische hoveden beginnen selvest sulx to erkennen (...)'.⁶¹ In de Republiek daarentegen was het calvinisme alleen maar in een sterkere positie gekomen. Op grond van Sweders casus kan gezegd worden dat zijn lutheranisme in Westfalen vrijer beleden kon worden dan in de Republiek sinds de Synode van Dordrecht. Van calvinistische repressie was in Westfalen geen sprake en de katholieke contrareformatie belemmerde de lutherse edelman niet zodanig dat hij in gewetensnood zou komen. In Overijssel kon hij als gevolg van de contraremonstrantse omwenteling niet langer worden verschreven in de landdag; in het bisdom Münster was dit anders. Door zijn lutherse achtergrond was het voor Sweder Schele niet mogelijk om een bestuurlijke rol te vervullen in het vorstendom Münster.⁶² Wel kon hij doordat hij huis Welbergen bij Ochtrup bezat, deelnemen aan de Münsterse landdagen. Dit heeft hij ook enige malen gedaan, zoals op 7 augustus 1629 in Münster.⁶³ Net als in de tijd dat Sweder in huis Weleveld woonde en betrokken was bij de Overijsselse en landelijke politiek, deelde hij nauwelijks iets mee over de inhoud van de landdagen. In zijn Welbergse tijd koesterde Sweder ook geen politieke ambities; zijn politieke betrokkenheid in Westfalen was zeer klein vergeleken met zijn politieke carrière in de Overijssel en de Republiek.

Sweders houding naar katholieken was er een van verdraagzaamheid, maar ook van terughoudendheid. Sweder was bereid katholieken in nood financieel te steunen, maar inzake geloofskwesties en riten weigerde hij concessies te doen. Een voorbeeld van toegeeflijkheid in de richting van katholieken was het bezoek van een Kapucijner monniken op 14 september 1629 aan huis Welbergen om een aalmoes te vragen voor de bouw van een nieuw klooster in Coesfeld en voor kleding en schoeisel voor de winter, waarop Sweder hen geld wilde geven.⁶⁴ Aangezien het volgens hun orde niet toegestaan was om het geld aan te nemen moest Sweder dit via de abdij van Langenhorst laten overmaken. Een maand later kwam een Italiaanse monnik uit Genua langs bij Sweder Schele om geld te vragen voor de herbouw van een klooster dat verwoest was door Turkse zeerovers.⁶⁵ Ook deze keer was Sweder niet te beroerd

⁶¹ Huiskroniek III, 854.

⁶² G. Teske, 'Das Hausbuch des Sweder Schele zu Weleveld und Welbergen, Erbkastellan zu Venebrügge (1589-1639) - ein Selbstzeugnis zur westfälischen Landesgeschichte', in: M. Black-Veltrup & H.J. Schmalor (ed.), *Westfälische Zeitschrift 162 – Zeitschrift für vaterländische Geschichte und Altertumskunde*, (Paderborn 2012) 81-104, 95.

⁶³ Huiskroniek III, 70.

⁶⁴ *Ibidem*, 100.

⁶⁵ *Ibidem*, 115.

om geldelijke steun te verlenen. In veel opzichten was hij het wat betreft geloofsleer oneens met de katholieken, maar desalniettemin moesten ze beschouwd worden als broeders, aangezien zij volgelingen waren van dezelfde Christus: ‘(...) kennen wij sie vor broder end freuen ons, dat sie dennoch Christum leren’.⁶⁶ Een tolerante houding tegenover katholieken – hoewel hij de katholieke leerstellingen en hun kerkelijke organisatie niet deelde – kon Sweder niet ontzegd worden, zowel in zijn handelen als in zijn gedachten. Maar wanneer hij met katholieken naar een kerk ging, bijvoorbeeld om een kerk te bezichtigen of om begrafenissen te bezoeken, weigerde hij mee te gaan in hun religieuze rituelen ‘(...) op dat wij nicht schinen het gebet en godesdinst to verachten (...)’.⁶⁷ Meegaan in katholieke rituelen zoals het aanroepen van heiligen was voor Sweder als goed lutheraan geen optie. Nu Sweder in huis Welbergen in het overwegend katholieke Münsterland woonde kon hij zich ook niets anders permitteren dan een verdraagzame houding tegenover katholieken.

Sweder had in zijn kroniek een goed oog voor de verschillen tussen de drie belangrijkste christelijke confessies, te weten: katholicisme, lutheranisme en calvinisme. Tevens was hij een pleitbezorger van eenheid in de christelijke kerk. Veel van wat hij schreef over religieuze zaken in het derde deel van de kroniek hing sterk samen met de ontwikkelingen in de Dertigjarige Oorlog. Deze oorlog in het Heilige Roomse Rijk werd door Sweder in de eerste plaats gezien als een religiestrijd, waarin het christendom meer en meer verscheurd raakte. In het derde deel van de kroniek bespreekt Sweder de mogelijkheden tot eenheid in de christelijke kerken. In zijn tijd als lid van de Ridderchap en Steden van Overijssel en als afgevaardigde in de Staten-Generaal had hij gezien hoe de godsdiensttwisten in de christelijke kerken tot een ondermijning leidde van zijn politieke carrière en zijn lutherse confessie. De Dertigjarige Oorlog was nog grootschaliger en legde de confessionele tegenstellingen nog duidelijker bloot dat hij te midden van het oorlogsgeweld opriep tot eenheid in plaats van een strijd waarin zich er een duidelijke winnaar en verliezer aanbood. Meer specifiek was de eenheid van de christelijke kerken volgens Sweder noodzakelijk om de dreiging van de Turken te weerstaan, maar pessimisme viel hem ten deel, omdat Europa door de Tachtigjarige Oorlog en vooral de Dertigjarige Oorlog te verdeeld was: ‘Somma, het siehet noch weinig uit tot sulke eendragt aller christen om den Turck to bedwingen end tot christen geloven to brengen’.⁶⁸ Al eerder had Sweder geschreven dat eendracht nodig was om ‘(...)den

⁶⁶ Huiskroniek III, 504.

⁶⁷ *Ibidem*, 391.

⁶⁸ *Ibidem*, 477.

Torkischen tyrannen wirdt averwinnen (...).⁶⁹ De Turken moesten zowel overwonnen worden als bekeerd tot het christendom volgens Sweder. Zonder eendracht in de christelijke kerken zou het christendom deze taak niet kunnen volbrengen.

De route naar christelijke eenheid moest bewandeld worden door religieuze tolerantie, zoals die in Polen en Frankrijk bestond: deze naties kenden een zekere tolerantie tussen de verschillende geloofsrichtingen die tot stand gebracht werd vanuit een dreiging van buiten, in het geval van Polen door de Ottomanen en de Russen en in het geval van Frankrijk de groeiende macht van Huis Habsburg, aldus Sweder Schele.⁷⁰ Voor Sweder waren deze landen dus in politiek-religieus opzicht een voorbeeld voor de Republiek en nog meer het Duitse Rijk, omdat de Habsburgse keizer het Duitse Rijk bezette met keizerlijke inkwartieringen om het protestantisme te onderdrukken.⁷¹ De eenheid in de christelijke kerk moest door vreedzame middelen bewerkstelligd worden: geloofsvrijheid of tenminste gewetensvrijheid was het devies.⁷² Met zijn roep om eenheid liet Sweder een typische lutherse houding zien, waarbij de andere geloofsrichtingen wel over de brug moesten komen: ‘Nostrī Evangelicī orthodoxi Doctorus ut Mentzerus piaē memoriae et alii largiuntur libenter concordiae et unitatis studio, of in Nederlandse vertaling: ‘Onze Evangelische rechtzinnige leraren moeten bedienaren zijn van de vrome gedachtenis en anderen moeten de vrijheid van eendracht en het streven naar eenheid schenken’.⁷³ Het lutheranisme kende geen dwaling in de leer, volgens Sweder, en andere geloofsrichtingen moesten de weg vrijmaken om zich bij de ware leer te kunnen aansluiten teneinde weer een geheel te vormen. Onverbiddelijkheid in zijn geloofsovertuiging kenmerkte Sweder Schele; tolerant was hij zeker jegens andere overtuigingen, maar de bereidheid tot concessies aangaande de leer ontbrak hem.

Sweder maakte in 1631 melding van een ophanden zijnde bijeenkomst van protestanten te Leipzig en waarbij hij de hoopte dat de langdurige religieoorlog beëindigd kon worden.⁷⁴ Deze conventie moest eenheid scheppen in de christelijke kerken:

‘To Lipsig sollen Theologen der Evangelischen end Reforfierten geconferiert hebben om een concordie end één kercke to maken, dat dan wall geschieden konde met autoriteit der fursten; end solden als-dan wall volgen Engeland, Scotland, Nederland, Franckrich, Switzerland’.⁷⁵

⁶⁹ Huiskroniek III, 238.

⁷⁰ *Ibidem*, 402.

⁷¹ *Ibidem*, 402.

⁷² *Ibidem*, 318.

⁷³ *Ibidem*, 643.

⁷⁴ *Ibidem*, 531.

⁷⁵ *Ibidem*, 566.

Indien lutherse en gereformeerde theologen met Duitse vorsten tot eenheid in de kerken konden komen, dan zouden andere Europese landen hen in dit voorbeeld volgen en daarmee, zo dacht Sweder, de vrede bespoedigen. Echter heeft de uitkomst van de conventie in Leipzig Sweder niet kunnen bevredigen, aangezien er geen eenheid kwam zoals hij als lutheraan altijd bepleit had en er slechts besloten werd tot het werven van 40.000 soldaten voor de Duitse vorsten.⁷⁶ De conventie had niet de confessionele verschillen opgelost waar Sweder op hoopte, maar slechts de basiswetten, de keizerlijke constitutie en de Duitse vrijheden van de protestantse vorstendommen bekrachtigd.⁷⁷ Sweders hoop op een betere uitgangspositie voor de Augburgse Confessie en uiteindelijk de eenheid in de christelijke kerken was nu volledig gevestigd op de Zweedse koning Gustav Adolf (waarover in het volgende hoofdstuk meer).

1.2 Sweder Schele en zijn politieke carrière, 1598-1621

Sweders politieke loopbaan begon in 1598 toen hij op 24 augustus toetrad tot de landdag van Overijssel als afgevaardigde van Twente: ‘omb das land von Twent besser zu vertreten und satzen aus lieb des vaderland ihr eigen hindere’.⁷⁸ Deze stap volgde logischerwijs uit zijn adellijke achtergrond en opvoeding, maar niettemin golden er ten tijde van de Nederlandse Opstand steeds strengere eisen om tot de Overijsselse landdag te kunnen toetreden. Om te beginnen moest men van riddermatige geboorte zijn, kunnen aantonen dat voorouders verschreven waren in de landdag en in het bezit zijn van een havezate, maar ook betrouwbaarheid, goed gedrag en religieuze gezindheid werden als eisen opgesteld.⁷⁹ Dit laatste werd concreet vanaf 1598 toen in de eed van trouw aan het land verklaard moest worden dat men de gereformeerde religie zou handhaven. Deze formulering was zodanig ruim opgezet dat zowel katholieken en protestanten zich hierin konden vinden. In 1598 kon Sweder nog aan deze eisen voldoen, vanaf de contraremonstrantse omwenteling in de jaren 1618-1621 was het gedaan met de politieke carrière van Sweder Schele. Dit had vooral te maken met zijn sterke lutherse geloofsovertuiging. Dit deel van het hoofdstuk gaat over Sweder Scheles politieke loopbaan en politieke ervaringen en wat hieruit geleerd kan worden over zijn politieke leven en het politieke en religieuze klimaat in de Republiek en het Nederduitse grensgebied. Om scherper zicht te krijgen op het politieke leven van Sweder Schele volgt

⁷⁶ Huiskroniek III, 568.

⁷⁷ P.H. Wilson, *The Thirty Years War. Europe's Tragedy*, (Cambridge 2009) 466.

⁷⁸ Huiskroniek II, 728.

⁷⁹ A.J. Mensema, Js. Mooijweer en J.C. Streng, *De Ridderschap van Overijssel. Le métier du noble*, (Zwolle 2000) 27.

allereerst een algemene uiteenzetting over de politieke instituties van Overijssel in de periode van de late zestiende- en vroege zeventiende eeuw.

Het bestuur van het gewest Overijssel bestond tot de Bataafse Omwenteling in 1795 uit de Ridderschap van Overijssel en de Steden. Dit waren de Hanzesteden aan de rivier de IJssel: Zwolle, Kampen en Deventer. Daarnaast bestond Overijssel uit drie drostambten: Salland, Twente en Vollenhove, waarbij het drostambt van Salland het meest gezaghebbende en invloedrijke bestuursambt van het gewest was. Het drostambt behelsde zowel bestuurlijke als rechterlijke taken (in het gebied waarin de drost aan het hoofd stond). In de tweede helft van de zestiende eeuw werd het staatkundige bestel van Overijssel ernstig op de proef gesteld door de ontwikkelingen van de Tachtigjarige Oorlog. Deze had grote gevolgen voor vormgeving van de politieke instituties van Overijssel, waarbij veel riddermatigen de neiging hadden zich te hullen in een afwachtende houding met betrekking tot steun voor de Nederlandse Opstand en het kiezen van de kant van de koning of niet.⁸⁰ Een gevolg hiervan was dat een groot deel van hen wegbleef van de landdagen.

Vanaf 1528 vielen de Staten van Overijssel onder direct gezag van de Habsburgse keizer Karel V, nadat de tijdelijke heerschappij van het Oversticht door de bisschop van Utrecht was overgegaan op de keizer.⁸¹ Ook de Staten van Overijssel ondervonden de verdere bestuurlijke centralisatie door de Habsburgers. Met name de invoering van een algemene belastingmaatregel door de hertog van Alva ondermijnde de legitimiteit van de Overijsselse Staten, omdat voorbij gegaan werd aan het privilege dat de landsheer toestemming diende te vragen voor een dergelijke heffing.⁸² Maar de ridderschap benoemde in 1578 een eigen stadhouder in plaats van zich te schikken naar de wensen van de Habsburgse monarchie. Daarmee werd in feite het gezag van Filips II verworpen. Desondanks leidde dit onder de riddermatige leden van het ridderschap Overijssel niet tot grote steun voor de Opstand. Het gewest Overijssel sloot zich aanvankelijk niet aan bij de Unie van Utrecht op 23 januari 1579; dat gebeurde later.

In de omstandigheden van de Tachtigjarige Oorlog trad Sweder Schele toe tot de Overijsselse politiek. Grofweg zijn er drie fasen in Sweders actieve politieke leven te onderscheiden: (1) de Overijsselse politiek 1598-1611, (2) de landelijke politiek 1612-1619 en (3) het afscheid van de politiek 1619-1621). Tijdens de eerste fase toonde Sweder Schele zich ambitieus door het drostambt van Twente te willen bemachtigen. Als riddermatige was

⁸⁰ Mensema, *De Ridderschap van Overijssel*, 24-25.

⁸¹ R. Reitsma, *Centrifugal and Centripetal Forces in the Early Dutch Republic. The States of Overijssel 1566-1600*, (Amsterdam 1982) 9.

⁸² Mensema, *De Ridderschap van Overijssel*, 22.

hij gerechtigd naar deze invloedrijke positie te dingen. Daarbij zal hij zich aangetrokken hebben gevoeld tot het prestige van deze functie. Helaas voor hem ging het drostambt van Twente naar Ernst van Ittersum, die het tot zijn dood in 1611 vervulde. Voorlopig bleef hij gewoon lid van de ridderschap van Overijssel, dat eveneens een eerbiedwaardige en prominente positie was, zoals hij laat blijken in zijn kroniek:

‘In Overisell hatt die ritterschaft grosse prominenz. Sie sitzen neben den fursten oder seinen statthalter sampt der dreien stetten gesandten in dat hoheste gericht selber landschafft, nemlich die claringe. Sie sein frei von allen schatzingen. Man mag sie nit zu recht ziehen als vor das hohe gericht, sampt anderen statutis mher’.⁸³

Door zijn lidmaatschap van de Overijsselse ridderschap stond Sweder dicht bij de belangrijke beslissingen aangaande de politiek van zijn gewest en zijn regio.

In zijn kroniek is Sweder opvallend kort en zakelijk wat betreft zijn actieve politieke periode en de politieke kwesties waarmee hij te maken kreeg; over religieuze zaken en oorlogsontwikkelingen is hij langer van stof. Dit is een belangrijk kenmerk van egodocumenten, namelijk datgene wat niet gezegd wordt, met andere woorden: wat wordt verhuld, is minstens zo veelzeggend of belangrijk voor het karakter van het historische document als wat letterlijk in de tekst tot uiting gebracht wordt. In het geval van Sweder Schele blijft het gissen naar de achterliggende redenen van de beperkte en summiere aanwezigheid van de praktische politiek in zijn kroniek. Ook in de bestaande literatuur over de Twentse jonkheer is dit reeds geconstateerd, zonder dat men een duidelijk antwoord heeft gevonden op de vraag waarom Sweder zijn politieke loopbaan en de politieke kwesties van zijn tijd in zijn kroniek weinig naar voren laat komen. Veelal is er aandacht voor politieke zaken van meer neutrale aard, zoals de ontvangst van de orde van de kousenband door stadhouder Maurits uit handen van Ralph Winwood als Engels gezant van koning Jacobus I.⁸⁴ Gesteld zou kunnen worden dat hij op het punt van heikele politieke kwesties in zijn kroniek zelfcensuur toepaste, zodat zijn sympathieën verhuld bleven.

In het jaar van Sweders toetreding tot de Overijsselse ridderschap werd de eerste concrete eis inzake godsdienst gesteld aan de leden van de Staten van Overijssel, waarbij hij trouw aflegde aan het land en verklaarde de gereformeerde religie te zullen handhaven.⁸⁵ Deze eed zou de komende jaren alleen maar aangescherpt worden. Daarin zou Sweder Schele

⁸³ Huiskroniek II, 678.

⁸⁴ Spits, *Och ewig is so lang*, 71.

⁸⁵ Mensema, *De Ridderschap van Overijssel*, 27.

in gewetensnood komen en zich uiteindelijk terugtrekken uit de politiek. De formulering van de eed in 1598 was zodanig dat ook luthersen en rooms-katholieken zich nog konden handhaven in het ontstane geestelijke klimaat. Een ander conflict dat eveneens verband hield met de Nederlandse Opstand was de frictie in de Staten van Overijssel tussen de Ridderschap en de Steden. Het betrof de toelating tot de landdag van riddermatigen, waarbij niet religie, maar de mate van steun voor de Opstand, en de sympathie voor het koninklijk gezag van de Habsburgers een scheiding veroorzaakte tussen de Ridderschap en de Steden. Met name Sweders regio Twente stond lang onder heerschappij van het Spaanse bestuur, waardoor de Twentse adel bij voorbaat verdacht werd van collaboratie met de Spaanse vijand. Doordat Twente langer dan Salland, Vollenhove en de IJsselsteden onder Spaans bewind stond, konden Twentse edelen het niet stellen zonder koninklijke sauvegarde, waardoor zij in de ogen van de steden verdacht waren.⁸⁶ Een sauvegarde was een beschermbrief waarmee bijvoorbeeld mensen van adel een document konden aanvragen bij een hogere autoriteit om gevrijwaard te zijn van overvallen en plunderingen. De steden wilden de toelating tot de landdagen aan strengere eisen laten voldoen, in weerwil van de riddermatigen die wezen op de ondermijning van het draagvlak van politieke besluiten.⁸⁷ Tussen 1585 en 1597 verschenen er zelfs geen Twentse riddermatigen op de landdagen van Overijssel, met uitzondering van de Twentse drost. Sweder Schele laat in zijn kroniek uit de tijd van zijn politieke jaren nauwelijks expliciet blijken waar zijn sympathieën lagen inzake Staats of Spaans gezag. Als Twents jonker in een roerige tijd zal hij daar zijn redenen voor hebben. Op een andere manier zou geredeneerd kunnen worden dat hij het Spaanse gezag over de Nederlanden verwierp, doordat Sweder zich meermaals in zijn kroniek patriottistisch toonde door de Republiek als zijn vaderland te erkennen: ‘Belgii confederatae nostrae provinciae, patria mea Charissima exoptabilior prae omnibus fere sedes viditur bonis rationibus’.⁸⁸ Althans, deze woorden schreef Sweder op toen hij woonde in Haus Welbergen in het Münsterland tijdens de periode van de Dertigjarige Oorlog. Weliswaar was Westfalen via de vaderlijke bloedlijn het thuisland van de Scheles, maar Sweder zelf beschouwde zich door zijn geboorte op landgoed Weleveld bij Borne en via zijn moederlijke bloedlijn in de eerste plaats Nederlander. In ieder geval was Sweder niet Spaansgezind. Dit is gezien zijn lutherse achtergrond ook goed voor te stellen aan het einde van de zestiende eeuw toen officieel nog religievrijheid bestond in de Republiek.

⁸⁶ Mensema, *De Ridderschap van Overijssel*, 26.

⁸⁷ *Ibidem*, 26.

⁸⁸ *Huiskroniek III*, 415.

Om beter zicht te krijgen op Sweder Scheles politieke positie moet zijn vader Christoffer Schele betrokken worden. Sweder besteedt in het eerste deel van zijn kroniek een hoofdstuk aan zijn vader. Christoffer Schele was heer van Weleveld in een voor Twente zeer turbulente tijd, zeker na het Verraad van Rennenberg in 1580. De katholieke stadhouder van Overijssel, Groningen, Friesland en Drenthe – George van Lalaing – stapte plotseling over naar de Spaanse zijde, waarna Twente te maken kreeg met plunderende Staatse soldaten die grote schade aanrichtten. Christoffer was als luthers edelman Oranjegezind. Dit blijkt uit aantekeningen en anekdotes van Sweder in zijn kroniek:

‘Denselben baete die kramfrau zu gevatteren zu ihrer tochter Wilhelmina. Und als sie Wilhelmina genandt, scherzte derselbiger: “Diese tochter musz Geusz worden. Sie ist in der Gösen zeit geboren. Sie bekomt einen Gösen-namen (dan der Prinz von Uraniën hiesz Wilm, und diese wardt nach Wilhelmina von Vianen auch mit selbigem namen genant) und ein Geusz ist ihr gevatter’”⁸⁹.

Christoffer eerde Willem van Oranje door zijn dochter naar hem te vernoemen, omdat zij in de Geuzen tijd geboren was en Christoffer sympathiseerde met Willem van Oranje. Maar er zijn ook praktische politieke handelingen waaruit Christoffers Oranjegezindheid bleek: ‘Die erste Unie (anno ’77) [Unie van Brussel] unterschrieb Christoffer Schele neben anderen, als welchs er nit ab sein muchte standshalber zu verthetigungs des vatterlands und dessen freiheit gegen die Spagnier’.⁹⁰ Uit deze citaten uit de kroniek kan geconcludeerd worden dat Christoffer Schele geloofs- en gewetensvrijheid voor de Nederlanden wenste en zich derhalve vanzelfsprekend aan de zijde van Willem van Oranje schaarde. Twente was inmiddels een onveilige plek geworden. Doordat de Spanjaarden een overwinning behaalden bij de Slag bij Hardenberg moest Christoffer vluchten naar het familieslot Schelenburg in Osnabrück.⁹¹

Zowel het Spaanse bewind als de Staatsen deden soms een beroep op Christoffer:

‘Von den Spanischen ward er viel mals verschrieben, aber wolt in keinem wege erscheinen, als wesend von hertzen ein patriot und den Spanier feind. And der Staten seidt ward er auch verschrieben, abert thatt sein excuse, wie er sich bei seinen gutern halten muste im stiftt Osnabrück. Sie solten das

⁸⁹ Huiskroniek I, 477.

⁹⁰ *Ibidem*, 478.

⁹¹ *Ibidem*, 480.

land beste thun, liesse unterdes nit dem vatterland ein gutes hertze
zuzutragen. Also hielt sich fortan Christoffer Schele der neutraliteit (...).⁹²

Hoewel Oranjegezind hulde Christoffer zich in neutraliteit nu de Spanjaarden hun greep op Twente vanuit Oldenzaal verstevigd hadden. Hij bleef patriot maar wenste zich niet meer te mengen in de politieke en militaire ontwikkelingen. Zelfs toen de Spanjaarden zijn bezit op landgoed Weleveld confisqueerden en beloofden deze confiscatie ongedaan te maken als hij zich tot het katholicisme bekeerde, gaf Christoffer Schele geen gehoor en bleef hij trouw aan het lutheranisme.⁹³

Sweder Scheles vader was voorstander van godsdienstvrijheid en dus Oranjegezind, maar streefde politiek strikte neutraliteit na tussen de Spanjaarden en de Staatsen. Christoffer Schele hield zich wat politieke ontwikkelingen in Nederlanden op de achtergrond. Sweder daarentegen zou meer bezwaar hebben tegen Oranje, maar in zijn tijd was er wel wat veranderd op politiek en religieus vlak, zoals de religieuze en militaristische politiek van Maurits van Oranje en de verdere calvinisering van de Noordelijke Nederlanden. De voorkeur voor religievrijheid die Christoffer Schele was toegedaan had evident te maken met zijn lutherse geloofsovertuiging die zeer sterk aanwezig was bij de Scheles zoals we eerder in dit hoofdstuk gezien hebben. Doordat Willem van Oranje van het strijdtoneel was verdwenen, stond ook de religievrijheid ernstig ter discussie. Sweder zou de neutraliteit van zijn vader nastreven, maar zou zich uiteindelijk niet meer kunnen vereenzelvigen met het politieke klimaat en als gevolg van toenemende calvinisering moeten terugtrekken uit de actieve politiek.

De tweede fase van Sweder Scheles politieke carrière betreft de jaren 1612 tot en met 1618, waarin hij zich regelmatig liet afvaardigen naar de Staten-Generaal in Den Haag en dus meer gericht was op de landelijke politiek. Van deze periode heeft hij maar zeer beperkt aantekeningen bijgehouden in zijn kroniek. Vanaf 1612 werd hij als gedeputeerde van Overijssel afgevaardigd naar de Staten-Generaal, waar hij op 25 januari 1613 de vergadering van de Staten-Generaal tezamen met de Raad van State voorzat, waarbij Maurits van Oranje namens de Engelse koning door ambassadeur Ralph Winwood de Orde van de Kousenband ontving.⁹⁴ Ook de ambassadeur van Frankrijk was bij deze gelegenheid aanwezig. Met de Orde van de Kousenband van de Engelse koning kreeg Maurits meer aanzien. Waarschijnlijk probeerde Engeland de vriendschap met de Republiek te verstevigen. Maurits werd met het

⁹² Huiskroniek I, 486.

⁹³ Spits, *Och ewig is so lang*, 48.

⁹⁴ Huiskroniek II, 803.

ontvangen van de Orde van de Kousenband opgenomen in het Europese protestantse verbond, waarin de Engelse koning een belangrijke rol had.⁹⁵ De uitreiking van de Orde van de Kousenband aan Maurits ontlokte Sweder de volgende zin: ‘Gott almechtig woll diese landen mit gnaden frede verlenen und diesen bestedigen’.⁹⁶ Een vergroting van Maurits’ aanzien en macht was niet in het belang van Sweder Schele en hij kon alleen maar hopen op consolidatie van de vrede en het mijden van conflicten waarin de positie van de contraremonstranten verstevigd werd. In de kroniek laat Sweder een voorkeur merken voor landsadvocaat Johan van Oldenbarnevelt, die uiteindelijk het voornaamste slachtoffer zou worden van de koers van Maurits van Oranje: ‘Den advocaet van Holland, zalige Johan van Oldebarnevelt, plag te seggen: Auctoritas sancta est, bi regeringe moet auctoriteit sijn’.⁹⁷ Volgens Sweder had Van Oldenbarnevelt grote autoriteit in den lande (ook bij Sweder), maar was er tevens vanuit Van Oldenbarnevelts tegenstanders sprake van afgunst jegens hem waardoor zijn positie in gevaar kwam.⁹⁸

In de jaren die volgden zweeg Sweder Schele over de periode als afgevaardigde van Overijssel in de Staten-Generaal. In 1618 meldde hij dat de calvinisten in november dat jaar in Dordrecht een synode hielden.⁹⁹ Deze nationale bijeenkomst van calvinisten deed hem vrezen voor het geestelijke klimaat in de Republiek, zoals blijkt uit het volgende citaat:

‘Als man doende was om desen synodum met grote discordie, hefft Sweder Schele als wesende in Staten-Generael gedeputierd om nieuwe jaer deses affte vorigen kersmis ingelegt discours die drei steden Deventer, Campen, Zwoll gesonden, als wesende seer sorgfeldig aver desen verschillen, end van herten begerende eendracht in den christiken kercken, wenschende ock van herten dat die Romische Kercke het evangelium wilde tolaeten end den Paust van Rom jure humano averst bishop bliven als Philippus Melanchthon met sulke conditie ock die artikel so to Mantua op den concilio aver te geven geconcipiert, onderschreven hefft, verslaende Sweder Schele mael dergestalt ock dese middel om met Calvinisthen in eendracht te kommen’.¹⁰⁰

⁹⁵ Spits, *Och ewig is so lang*, 72.

⁹⁶ Huiskroniek II, 803.

⁹⁷ Huiskroniek III, 136.

⁹⁸ *Ibidem*, 136.

⁹⁹ *Ibidem*, 827.

¹⁰⁰ Huiskroniek II, 827.

Sweder maande als lid van de Staten-Generaal de IJsselsteden Deventer, Kampen en Zwolle tot zorgvuldigheid en te allen tijde eenheid in de christelijke kerken na te streven binnen de synode. In deze ongedrukte rede gericht aan deze steden stond hij een compromis voor tussen de geloofsbelijdenissen in de Republiek, waarbij zowel katholieken als calvinisten moesten inschikken. Sweders verzending van zijn rede aan de Staten-Generaal kan gezien worden als een poging het lutheranisme in de Republiek te beschermen, omdat Sweder als lutheraan slechts baat had bij geloofseenheid in plaats van verdere polarisatie of de dominantie van het calvinisme. Er moest volgens Sweder voorzichtig gehandeld worden en eendracht met de calvinisten worden nagestreefd. Wat de uitkomst was van deze rede is niet bijgehouden in de kroniek. Verder commentaar in de jaren 1612-1618 op de toenemende confessionalisering en calvinisering is ook afwezig in de kroniek.

De jaren 1619-1621 stonden in het teken van Sweders afscheid van de actieve politiek. Op de landdag van 2 maart 1619 in Kampen verzocht Sweder zich te laten ontslaan van deputatie in de Staten-Generaal. Als motivatie gaf hij door meer in huis Weleveld te willen blijven om bij zijn twee weduwezussen te zijn en dat hij zich zeven jaar lang verdienstelijk voor het vaderland had opgesteld.¹⁰¹ In het derde deel van de kroniek, dus op een later moment geschreven (in 1629), schreef hij dat hij trouw wilde blijven aan zijn lutherse geloof: ‘Damals hefft hie, als sick bekennende tot Augsburgische Confession (end derselven huiszckecken ock in Hagen apparentlick besökende) sick sulken zacken liever wilen entslaen (...)’.¹⁰² Ook kreeg hij tijdens de twisten tussen de Arminianen en Gomaristen te horen dat hij zich maar beter kon schikken naar de contraremonstranten als hij nog wilde dienen in de politiek:

‘(...) als ick in regieringe in Aversell wasz, end altomet scupuleus, insinderheit bi den Arminianischen commotien, end sagte eener to mi: Man muste sick accomodieren offte man worde swart gemaect. Darop ick den geantwordet: Liever swart vor menschen als vor Gott’.¹⁰³

In dit citaat laat Sweder wederom zijn loyaliteit zien aan de Augburgse Confessie. Hij weigerde zich aan te passen aan het gereformeerde geloof; liever een afscheid uit de landelijke politiek dan het verloochenen van de Augburgse Confessie. Sweder was dus genoodzaakt vanwege zijn bijzondere geloofsovertuiging afscheid te nemen van de landelijke politiek en nog voor het einde van de Synode van Dordrecht zich te laten ontslaan als

¹⁰¹ Huiskroniek II, 829.

¹⁰² Huiskroniek III, 220.

¹⁰³ *Ibidem*, 184.

Overijssels afgevaardigde in de Staten-Generaal. Hieruit blijkt dat Sweder goed aanvoelde in welke richting het geestelijke klimaat van de Republiek zich bewoog.

Sweders bijzondere achtergrond als lutheraan belemmerde vanaf de Synode van Dordrecht de mogelijkheden om zich politiek te manifesteren. In de verschillende provinciale Staten in de Noordelijke Nederlanden waren de adellijke vertegenwoordigers tussen 1581 en 1619 nog in grote meerderheid van een niet-gereformeerde religie.¹⁰⁴ Dit betekende dat Sweder als luthers edelman in die tijd nog goed kon functioneren binnen de landelijke en Overijsselse politiek in een katholieke omgeving die nog niet gedomineerd werd door het calvinisme. Echter werden vanaf het Twaalfjarig Bestand rooms-katholieken harder aangepakt in hun godsdienstuitoefening dan niet-calvinistische kerken.¹⁰⁵ Ondanks alle nuance en religieuze moeilijkheden is toch duidelijk dat ook het lutheranisme, gezien Sweders casus, sterk in de verdrukking kwam.

In februari 1621 kocht Sweder nog een huis in Deventer om '(...) op clarigen end landdagen sinen int daer te kunnen hebben (...)', maar ook om '(...) in tidt van oerlog offte onfelicheit op 't platte-land een goede retraite offte refugium' te hebben.¹⁰⁶ Dit huis aan de Polstraat in Deventer bracht hem de mogelijkheid in Deventer te overnachten als daar een landdag gehouden werd en tevens een veilig heenkomen te hebben als in Twente het oorlogsrumoer weer uitbrak nu het Twaalfjarig Bestand geëindigd was. Uit deze aankoop blijkt wel dat Sweder Schele zijn positie in de Overijsselse ridderschap onbedreigd zag, aangezien hij ervan uitging dat hij frequent landdagen zou bijwonen. Op het niveau van de Generaliteit had hij aangevoeld dat de uitkomst van de Synode van Dordrecht zijn politieke carrière belemmerde, maar dat op Overijssels niveau nog kon worden deelgenomen aan de bijeenkomsten van de Ridderschap en Steden. Niet lang na de optimistische aankoop van zijn huis in Deventer zou blijken dat ook dit in 1621 niet meer mogelijk was. Op 14 september 1621 kreeg Sweder een brief van de Ridderschap en Steden met het verzoek om zich schriftelijk tot het calvinisme te verklaren en ingeval hij hiertoe niet bereid was zou hij niet langer verschreven worden in de landdag.¹⁰⁷ Sweder reageerde als volgt:

‘Also mi nu mher genoegsam gebleken we die Calvinisten hier te lande tegens onse religio gesinnet, nemlick in 't verdriven derselven religie uit die kercke to Borne onlangs gepleget, end nu zeker schreven van anwesende van

¹⁰⁴ S. Groenveld & H.L. PH. Leeuwenberg, *De Tachtigjarige Oorlog. Opstand en consolidatie in de Nederlanden (ca. 1560-1650)*, (Zutphen 2008) 186.

¹⁰⁵ *Ibidem*, 196.

¹⁰⁶ *Huiskroniek II*, 844.

¹⁰⁷ *Ibidem*, 850-851.

ridderschap end steden mi to handen om mede te teikenen sekeren
verclaringe vors so bi anwesende gedaen, so heb ick niet sollen laeten
alhiers to verteikenen ad perpetuum rei memoriam pro me et posteris¹⁰⁸

Lutherse diensten in de kerk van Borne waren niet meer mogelijk en daarnaast kwam er hiermee een definitief einde aan zijn actieve politieke deelname in het hoogste bestuursorgaan van het gewest Overijssel. De contraremonstranten waren te zeer tegen het lutheranisme gericht en hun macht was nu zodanig verstrekkend dat Sweder moest vaststellen dat zijn positie in de provinciale politiek onhoudbaar was geworden en dit als een *fait accompli* moest aanvaarden; er was geen ruimte meer om een politieke rol te vervullen. In de historiografie bestaat over het algemeen het beeld dat lutheranen niet heftig werden vervolgd aan het begin van de zeventiende eeuw.¹⁰⁹ De casus van Sweder Schele laat zien dat hieraan wel wat af te dingen valt, omdat hij zowel in zijn persoonlijke geloofsuitoefening als in zijn politieke carrière gaandeweg behoorlijk belemmerd werd. De calvinisten waren in zijn geval wel degelijk zeer gericht tegen het lutheranisme.

In het derde deel van de kroniek, waaraan Sweder begon te schrijven vanaf Pasen 1629, komt nog een aantal reflecties terug op de politieke tijd waarin hij actief was als afgevaardigde van Overijssel in de Staten-Generaal. Met subtiële woorden laat hij blijken dat hij sympathie had voor Johan van Oldenbarnevelt en de koers van Maurits van Oranje probeerde te beïnvloeden. Een voorbeeld van dit laatste schreef hij op in het derde deel en daarmee een aantal jaar na de dood van prins Maurits en tien jaar na de dood van Van Oldenbarnevelt. Bij het Beleg van Oldenzaal in 1597 bezocht Sweder de legerplaats bij Oldenzaal.¹¹⁰ Hij kwam daar, zo schrijft hij jaren later in de kroniek, om wat zaken voor Overijssel te bespreken met stadhouder Maurits:

‘Van Melander, Printz Mauritz griffier, hebbe ick observiert, dat hie to mi sachte, als ick quam proponieren van zaken onser provinz: Het will in desen leven niet sonder moite sijn. Werlt hietet van gew...e, het gaet altidt als met een die dorch een diepen slieck wadet, wan hie het eene been uittreect, moet hie het ander weder insetten’.¹¹¹

Volgens Johannes Milander, de secretaris van Maurits van Oranje, moest het leven vergeleken worden met een gang door de modder, zo meldde hij aan Sweder. Hieruit blijkt dat Sweder maar moeizaam zaken gedaan kreeg met de politieke en militaire top van de Republiek. Toch

¹⁰⁸ Huiskroniek II, 851.

¹⁰⁹ Van Manen, *Verboden en getolereerd*, 46.

¹¹⁰ Huiskroniek II, 716.

¹¹¹ Huiskroniek III, 136.

lag hierin niet zijn uiteindelijke afkeer van Maurits; deze moet gezocht worden in zijn lutherse confessie die beter gewaarborgd was bij Van Oldenbarnevelt dan bij Oranje. Ook later zoals in het vorige deel bleek had Sweder zich tot Maurits gewend om de afzetting van zijn huiskapelaan te voorkomen, maar ook toen kreeg hij geen zaken gedaan. In 1630 schreef hij over Van Oldenbarnevelt: ‘En ick hebbet den selven Johan van Oldenbarnevelt vor een redliken trauen patrioten erkant, die het wall om die Nederlande gemenet. End werde berichtet dat hie met groter bestandigheid ock gestorven, protestierende to sterven als een goed patriot (...)’¹¹² Volgens Sweder was Johan van Oldenbarnevelt een ware patriot die trouw was aan zijn land, de belangen van de Republiek op redelijke wijze behartigde en de juiste koers voer ten aanzien van religiepolitiek. Door zijn sympathie voor Johan van Oldenbarnevelt en de remonstranten stond Sweder Schele voor het consolideren van vrede in plaats van het uitdagen van de Spanjaarden en voor religievrijheid die inhield dat de verschillende stromingen van het christendom naast elkaar konden bestaan en vertegenwoordigd konden worden in politieke organen.

Over Sweders politieke leven in de tijd dat hij in Westfalen woonde valt weinig inhoudelijks mede te delen over zijn actieve deelname als edelman in de landdagen van Münster. Bestuurlijke functies stonden niet voor hem open en landdagen bezocht hij sporadisch, zonder daarover interessante en inhoudelijke mededelingen te doen in zijn kroniek. Incidenteel bemoeide hij zich met de verdediging en het behoud van de neutraliteit van het Stift Münster (waarover meer in het volgende hoofdstuk). Toch laat dit een contrast zien met zijn leven in huis Weleveld in Twente, omdat hem in Overijssel expliciet de toegang tot de politiek was ontzegd. In Westfalen daarentegen werd Sweder niet geweigerd in de landdag en zette hij zich (op bescheiden wijze) in om de regio niet teveel lijdend voorwerp te laten zijn van de oorlog in het Duitse Rijk door zich te bemoeien met de verdediging het behoud van de neutraliteit van het Stift Münster. Hieruit valt af te leiden dat voor Sweder Schele het politiek-religieuze klimaat in Westfalen toleranter was dan in de Republiek. Echter hield Sweder zich in Westfalen maar op bescheiden wijze bezig met politiek.

¹¹² Huiskroniek III, 239.

Hoofdstuk 2: Sweder Schele en de Dertigjarige Oorlog 1622-1634

2.1 Plunderingen en de gevolgen voor Sweder Schele en het Nederduitse grensgebied

Sweder Schele schreef in zijn kroniek pas in 1622 iets over de oorlog aan de andere kant van de grens. Hij nog woonde in huis Weleveld, waar hij op 17 november 1618 getuige was, net als velen elders in Europa, van ‘der schrecklicken comeet’.¹¹³ In zijn tijd werd een dergelijk fenomeen vaak geïnterpreteerd als een voorbode voor onheil, maar Sweder legde geen verband met de Tachtigjarige of Dertigjarige Oorlog. De komeet die hij waargenomen had, was op andere tijdstippen op verschillende plekken in Europa gezien, alwaar er door anderen een verband werd gelegd met de oorlog in Bohemen en waarna vele pamfletten waarin rampen werden voorspeld verschenen.¹¹⁴ Sweder interpreteerde het verschijnen van deze komeet als de toorn Gods en hoopte dat God desalniettemin genadig zou zijn.¹¹⁵ De eerste melding van de Dertigjarige Oorlog in de huiskroniek betreft de tocht van heer Fleckenstein die met in Friesland en Nederland aangeworven volk door stift Osnabrück trok en daarbij veel kloosters en adellijke huizen plunderde.¹¹⁶ Daarna ontmoetten de Tachtigjarige en Dertigjarige Oorlog elkaar. Bij het Beleg van Bergen op Zoom (oktober 1622) werd Prins Maurits van Oranje bijgestaan door Graaf Ernst van Mansfeld en Hertog Christian von Braunschweig. Na de overwinning op de Spanjaarden bij Bergen op Zoom trokken hun ruiters via Emmerich naar Stift Münster, waar zij volgens Sweder grote schade aanrichtten.¹¹⁷ Generaal Ernst van Mansfeld trok met het voetvolk via Twente naar Noord-Duitsland, waardoor er grote paniek ontstond in Twente en bij Sweder Schele:

‘Dat volk was alles gefluchtet, die van Holten in Lochumerbroeck, die van Borne en die van Goer toche na Albergen. (...) Die abdisse van Werselo (Elisabeth van Olthuiß) end juffer Raesfeld end Gladbecke weren op Welvelde gefluchtet; end dit huisz ock veel goets van omliggende buerschappen’.¹¹⁸

¹¹³ Huiskroniek II, 827.

¹¹⁴ Harrison, *De Dertigjarige Oorlog*, 99; P.H. Wilson, *The Thirty Years War. Europe's Tragedy*, (Cambridge 2009) 262.

¹¹⁵ Huiskroniek II, 827.

¹¹⁶ *Ibidem*, 867.

¹¹⁷ *Ibidem*, 875.

¹¹⁸ *Ibidem*, 875.

Men nam op het platteland geen risico voor de beruchte Ernst van Mansfeld. Ook Sweder ving mensen op op zijn landgoed. Twente lag nu eenmaal op de weg naar Oost-Friesland, waar Van Mansfeld het gebied wilde bezetten. In hun strijd tegen de Spanjaarden bij Bergen op Zoom en vanwege hun protestantse achtergrond waren Von Braunschweig en Van Mansfeld eigenlijke medestanders van Sweder Schele; in de kroniek blijkt dan ook geen negatief waardeoordeel over deze personen, althans tot dit moment. Christian von Braunschweig stond bekend als ‘Godes frund und der papen fiand’.¹¹⁹ Ernst van Mansfeld zou uiteindelijk door zijn bezetting van Oost-Friesland zijn krediet bij Sweder verspelen.

Maar het ergste moest nog komen. Eén van de belangrijkste veldslagen uit het begin van de Dertigjarige Oorlog was de Slag bij Stadtlohn op 6 augustus 1623, waarmee de Paltse fase (de oorlog om de Palts) van de oorlog werd beëindigd. Stadtlohn lag dichtbij de grens met de Republiek, waardoor de gevolgen van de slag niet beperkt bleven tot het Duitse Rijk. Deze veldslag betekende een katholieke overwinning doordat de Keizerlijke veldheer Johan t’Serclaes van Tilly de protestantse Hertog Christian von Braunschweig versloeg. Dezelfde Christian von Braunschweig had zich in 1623 voorgenomen om zijn geluk te beproeven met militaire operaties in Noord-Duitsland, maar het ontbrak hem aan voldoende financiële middelen en militaire bondgenoten.¹²⁰ Er zat niets anders op dan terug te keren naar de Republiek. Echter lag graaf Tilly met zijn leger op de loer. In Sweders kroniek valt te lezen dat Hertog Von Braunschweig na de slag uiteindelijk met nog 5000 man (een aantal dat overeenstemt met de historiografie) over, Bredevoort in de Achterhoek bereikte om weer in Staatse dienst te treden.¹²¹

De Slag bij Stadtlohn had directe gevolgen voor onder andere Twente; in de regio vonden grootschalige plunderingen plaats door soldaten van Tilly:

‘Dat volk stroipede ock seer in Twente, dorscheden het koren aff, slögen die hazen doet end namen weg wat sie krigen konden. Sinnen ock adeliker huiser ongeachtet levendige sauvegarde geplundert worden; als nemlich die Langenbruggen, Surenborch, Venhuisz, Stoven, Henge, Spieck, Ravenhorst, Brantlechte, Beningen, Fleringen, Bernadinen (eens Italianer huisz bi Enschede, so in Twente gehiliket) wardt ock gespoliert. Voet op den

¹¹⁹ Huiskroniek II, 875.

¹²⁰ Harrison, *De Dertigjarige Oorlog*, 128.

¹²¹ Huiskroniek II, 903.

Baelskamp bi Beuningen soll sick met schieten salviert end entweret hebben'.¹²²

Het Twentse platteland had zwaar te lijden onder de plunderende troepen, waarbij zij landbouwoogsten afnamen en ook de havezaten in Twente moesten eraan geloven; zelfs edelen met sauvegarde werden niet gespaard. De plundering van adellijke huizen in Twente en het Münsterland krijgt in Sweders kroniek veel aandacht, omdat Sweder zich het lot van zijn standgenoten zeer aantrok. Hijzelf liep immers gevaar, ondanks dat hij beschermd zou moeten zijn door sauvegardes. De plunderende soldaten trokken niet zo ver Twente in dat zij in de buurt kwamen van havezate Weleveld, zodat Sweders have en goed bespaard bleef van ellende. Toch nam Sweder het zekere voor het onzekere en bracht zich in veiligheid door naar Oldenzaal te gaan, omdat hij de situatie niet vertrouwde. De reden hiervoor was dat Graaf Tilly in noordelijke richting trok via Rheine, Nordhorn en Meppen naar Oost-Friesland om daar Van Mansfeld aan te vallen. Vele Twentse edelen en ook Sweder Schele vluchtten naar Oldenzaal.¹²³ De Ridderschap en Steden van Overijssel gaf vanuit Deventer en Zwolle het advies aan de Overijsselse adel om zich niet vijandelijk te tonen naar de Keizerlijke troepen, aldus Sweder.¹²⁴ Aan dit advies gaf hij weliswaar gehoor, maar Sweder wilde zich extra indekken tegen plunderingen door de soldaten van Tilly en vroeg een sauvegarde aan bij de gouverneur van Oldenzaal: '(...) versochte ick an gubernator to Oldenzell tot sauvegarde (...)'.¹²⁵ Hiermee hoopte hij voorlopig gevrijwaard te zijn van schade die plunderende soldaten aanbrachten.

De maand augustus bleef zeer onrustig in Twente en rond huis Weleveld, aangezien de Keizerlijke troepen onder leiding van Tilly weer terugkeerden uit Emsland en daarbij wederom Twente aandeden. Een aantal soldaten verbleef zelfs enkele dagen bij Sweder Schele op Weleveld. Sweder was genoodzaakt een schriftelijke sauvegarde van graaf Tilly te vragen. Tilly eiste vervolgens een concessie van Sweders kant: '(...) om stropers te mogen doetslaen en sick so verweren'.¹²⁶ Sweders havezate zou met rust gelaten worden door de soldaten van Tilly, maar in de omgeving van Weleveld wilde Tilly zich kunnen verweren tegen stropers door hen eventueel te mogen doodslaan. Het gevaar was dus nog niet geweken, zodat Sweder anticepeerde op deze situatie door de landweren rond Weleveld weer in ere te herstellen, alsmede de slagbomen rondom Borne. Daarmee hoopte hij het gevaar van de

¹²² Huischroniek II, 904-905.

¹²³ *Ibidem*, 904-905.

¹²⁴ *Ibidem*, 905.

¹²⁵ *Ibidem*, 905.

¹²⁶ *Ibidem*, 906.

aanwezige troepen op afstand te kunnen houden. Opnieuw werd Twente geconfronteerd met plunderingen door de gehele omgeving: ‘(...) den die kercken to Enschede, Losser, Tubberge, Denigham [Denekamp] weren geplundert; hin end her eenige huise gebrant, luide doet geslagen end onmenschlick gegrassiert. Den 26 augusti wardt om Wersel als ock in Geesteren een huisz gebrant end kercke van Tubberge gespoliert’.¹²⁷ Kerken in verschillende Twentse plaatsen kregen te maken met plunderingen, ook werden huizen in brand gestoken en mensen vermoord dan wel onmenselijk behandeld, volgens Sweders observatie. De boeren van Ootmarsum, Gildehaus en Oldenzaal brachten zich met hun vee in veiligheid in de moerassen. Ondanks dat een groot deel van Twente met ravage te maken kreeg, kon Sweder op Weleveld veilig leven. In de weken nadat de Slag bij Stadtlohn beslist was, brak er door rondtrekkende troepen een grote ravage uit in Twente zoals in de kroniek te lezen valt. Het ging van plunderingen, brandstichting tot moord. Sweder bewoog zich hierin behendig met *sauvegardes* en zijn politieke neutraliteit door de Keizerlijke troepen zich niet tegen hem in het harnas te jagen. Hij sprak zich niet openlijk uit voor of tegen de troepen van de Habsburgse keizer. Hiermee kon hij voorkomen dat zijn eigen havezate ten prooi viel plunderingen door soldaten.

Plunderingen door Tilly's troepen van een reeks adellijke huizen vlak aan de grens met Twente vonden plaats in de dagen na de Slag bij Stadtlohn: huis Venhausz bij Rheine werd op 10 augustus geplunderd, huis Stovern bij Salzbergen was op 11 augustus aan de beurt en vervolgens werd huis Brandlecht geplunderd. Daarbij waren de soldaten zo hard tekeer gegaan dat alles geroofd werd en knechten werden gedood.¹²⁸ Sweder sprak van ‘(...) een schrecklick wilt folck, sinnen ock eenige crobatische ruiter onder’.¹²⁹ Dit laatste is een interessant gegeven: onder Tilly's leiding vochtten enkele Kroaten mee bij de Slag bij Stadtlohn. Crobat of Krabat is Nederduits/Nedersaksisch voor Kroaat. Ten dele verklaart dit de wreedheid van de plunderingen, omdat de Kroatische ruiters die voor de Katholieke Liga vochtten in het Heilige Roomse Rijk hierom bekend stonden. De Kroatische ruiters werden omgeven door legendevorming; in de ogen van de protestanten waren de Kroaten de kwaadaardige buitenlandse soldaten die onder leiding van katholieke generaals (zoals bijvoorbeeld Johan t'Serclaes van Tilly) enorme schade aanrichtten.¹³⁰ De Keizerlijke troepen waren zonder meer wreed, maar de troepen van Ernst van Mansfeld waren dat niet veel minder volgens Sweder: ‘Die Mansfeldischen sinen niet veel beter. Hebben Ostfriesland

¹²⁷ Huischroniek II, 906-907.

¹²⁸ *Ibidem*, 907-908.

¹²⁹ *Ibidem*, 908.

¹³⁰ Harrison, *De Dertigjarige Oorlog*, 171.

jamerlick bedorven'.¹³¹ Ondanks dat Mansfeld – weliswaar als katholiek – vocht voor de protestantse zaak, had ook hij door het gedrag van zijn troepen in het door hem bezette Oost-Friesland afgedaan bij Sweder Schele. In zijn afkeuring van het gedrag van plunderende troepen liet Sweder zich niet leiden door zijn lutherse partijdigheid; eveneens waren plunderende protestantse troepen een doorn in het oog van Sweder. Ook in Hessen hadden de troepen van Ernst van Mansfeld grote schade aangericht en de burgerbevolking geïntimideerd. Het aanrichten van verwoestingen in een regio was voor Mansfelds troepen doorgaans een bewuste strategie om de bevolking te demoraliseren en de steun van de vorst voor de Habsburgse keizer te breken.¹³² In hoeverre Mansfeld dit toepaste in Oost-Friesland blijkt niet uit Sweders kroniek. Wreedheden en verwoestingen dan wel het bewust toepassen van bewuste strategie om de bevolking te intimideren, afgaande op Sweders woorden, dus niet alleen voorbehouden aan de Keizerlijke troepen. Ook protestantse eenheden konden zeer gewelddadig zijn.

De plundertochten in de weken na de Slag bij Stadtlohn hadden het Nederduitse grensgebied zwaar getroffen, doordat de plunderende soldaten zich van de meest 'goddeloze' kant lieten zien. Dit bracht Sweder op de woorden: 'Sie sinnen gottlose luide gemeenlick; dat uitschuimzell van allerlei secten. (...). Gott behoede vor sulk onmenschlike, duvelsche bosheit'.¹³³ Voor Sweder kon het gedrag van plunderende soldaten op geen enkele manier gerechtvaardigd worden. Afgaande op Sweders verslag van de plunderingen in Twente en deel van het aangrenzende Westfalen werd dit gebied flink toegenakeld: boeren en burgers moesten vluchten, oogsten werden vernield, kerken en havezaten werden leeggeroofd, en ook brandstichting en moordpartijen waren geen uitzonderingen. De Dertigjarige Oorlog was Twente – dat nog onder Spaanse bezetting zuchtte – niet voorbij gegaan. Na deze korte heftige oorlogsepisode was het grootschalige oorlogsgeweld in het Nederduitse grensgebied voorbij. De resterende verzetshaarden in Westfalen werden in 1624 eenvoudig verslagen door de Katholieke Liga.¹³⁴

Niet lang na de Slag bij Stadtlohn en de plunderingen die daarop volgden, legde Sweder de pen (voor het schrijven van zijn kroniek) neer. Hijzelf gaf aan het einde van het jaar 1623 aan dat hij door zijn vierenvijftigjarige leeftijd het kleine schrift zonder bril niet

¹³¹ Huiskroniek II, 908.

¹³² R.G. Asch, 'Wo der soldat hinkömbt, da ist alles sein': Military Violence and Atrocities in the Thirty Years War Re-examined', in: *German History* 18 (2000), 292-309, 303-304.

¹³³ Huiskroniek II, 911.

¹³⁴ Harrison, *De Dertigjarige Oorlog*, 128.

meer kon lezen.¹³⁵ Sweder Schele verhuisde in 1626 naar huis Welbergen in het Münsterland, dat hij na de dood van zijn zus Anna verworven had. Twente zou in 1626 ook te maken krijgen met het Beleg van Oldenzaal, waarbij de Spanjaarden definitief verdreven werden uit hun hoofdkwartier in Twente. Onder leiding van Frederik Hendrik en Ernst Casimir werd Oldenzaal relatief eenvoudig ingenomen. In de periode tussen 1624 en 1629 was er nog wel een aantal grootschalige Spaanse invallen in de Republiek, maar de Spaanse garnizoenen in Oost-Nederland sloegen niet zodanig aan het plunderen van dorpen en het vernielen van oogsten als gevolg van afspraken die gemaakt zijn met Nederlandse garnizoenen die zich op hun beurt ook moesten onthouden van plunderingen en vernielingen.¹³⁶

In Sweders kroniek is dus geen verslag van de jaren 1624-1628 aanwezig. Toen hij vanaf Pasen 1629 weer begon met schrijven was de Dertigjarige Oorlog het dominante onderwerp in zijn kroniek. In deze tijd hield hij zich ook intensief bezig met zijn geloof, waarin hij grote steun vond. In 1629 sloeg de angst voor plunderingen in Twente en het Münsterland weer toe: ‘Dese tidt in Majo quam een starck leger, so suslange in keizers dienst in Duitzland gewest aver die wesser; begerden den pasz dorch het stiftt Munster; daarom ons dan hier end in Twente bange gewest end veel geruchten gegaen’¹³⁷ Keizerlijke troepen joegen enorme angst aan onder de bevolking; men was de plunderingen na de Slag bij Stadtlohn in 1623 nog niet vergeten. Ditmaal was de regio een grote ravage bespaard gebleven, omdat de Keizerlijke troepen voor een andere route kozen. Om te voorkomen dat de oogsten in Twente ten prooi vielen aan de Keizerlijke troepen werd door prins Frederik Hendrik een verbod ingesteld om het koren te malen en indien nodig het koren te verbranden: ‘In Twente is verboden te malen, den die noch spillen hebben ock is verboden het korn in ’t huisz te feren?, sondern strax aff te dorschen. Den so een leger van keizers volk kumpt, will die Printze alle korn laeten anstecken end verbrennen. Gott erbarme sick end kere met genaden alle onheil af’.¹³⁸ Het mocht niet zo zijn dat, als de Keizerlijke troepen Twente weer aandeden, zij voordeel konden halen uit de graanoogsten. Opzettelijke verbranding van het koren was in dit geval een manier om de vijand te verzwakken en om te voorkomen dat het vijandelijke leger zich kon voorzien van voedsel om weer op kracht te komen.¹³⁹ Er werd voortdurend geanticipeerd op de situatie dat de Dertigjarige Oorlog het grondgebied van de

¹³⁵ Huischroniek II, 912.

¹³⁶ Israel, *De Republiek*, 366.

¹³⁷ Huischroniek III, 32.

¹³⁸ *Ibidem*, 69.

¹³⁹ R.G. Asch, *The Thirty Years War. The Holy Roman Empire and Europe, 1618-1648*, (Basingstoke and London 1997) 177.

Republiek zou bereiken. De bevolking was vooral bang voor grootschalige plunderingen van de troepen van de Katholieke Liga. Sweder hoopte dat het onheil afgekeerd kon worden en wendde zich tot God.

Het jaar 1629 bracht veel oorlogsdreiging met zich mee vanwege het Beleg van Den Bosch. Keizerlijke ruiters trokken daarbij door de Republiek, waardoor Twente en de Achterhoek te maken kregen met soldaten die terugkeerden naar het grondgebied van het Heilige Roomse Rijk. Onder andere was daar een groep Kroaten bij betrokken: ‘(...) Crobaten, 120 stark, een ongeregelt volk’.¹⁴⁰ Ditmaal schreef Sweder niets over de eventuele wreedheden die de Kroaten zouden zijn begaan, hoewel hij ze beschouwde als een gevaarlijk losgeslagen volk dat nietsontziend was voor de omgeving. Sweder had zeker wel oog voor de plunderingen van de kant van het Staatse leger die ook bedreigend waren voor de bevolking op Duits grondgebied: ‘Statische partiën ströpen jetzund ser na het Stiff Osenbrugk. (...). Die armen onderdanen werden beidersitz geperset end bedrengt’.¹⁴¹ Afpersing en bedreiging van burgers gebeurde ook van Staatse zijde. Ook zouden de Staatsen twee kloosters – Malgarten en Bersenbrück – geplunderd hebben, waarbij alles vernield werd en zelfs enkele katholieken uit Quakenbrück gevangen zijn genomen.¹⁴² Ondanks alle oorlogsdreiging en de oorlogsontwikkelingen van de Tachtigjarige en Dertigjarige Oorlog in het jaar 1629 bleef het wat betreft concrete plunderingen tamelijk rustig in Twente en Westfalen, zeker in vergelijking met de nasleep van de Slag bij Stadtlohn. Sweder meldde veel over de oorlogstoestand in het Heilige Roomse Rijk, maar zijn regio werd slechts incidenteel geteisterd door plunderingen. Wel brak hier en daar lokaal de pest uit als gevolg van doortrekkende troepen. Volgen we Sweders aantekeningen van het jaar 1630 dan is het ook rustig wat betreft plunderingen in Twente en Westfalen. Pas aan het einde van dat jaar vond er een plundering plaats in de regio, namelijk bij Lingen. Huis Grumsmühlen werd in november 1630 geplunderd, waarbij veel spullen en geld was meegenomen.¹⁴³ De soldaten die deze havezate plunderden zouden door een boer uit de omgeving zijn ingelicht over de aanwezigheid van dit adellijke huis. Uiteindelijk werden ze opgepakt en moesten de soldaten alles teruggeven. De boer werd vervolgens naar Lingen gebracht en daar onthoofd.¹⁴⁴

Om de volgende meldingen van Sweder over plunderingen in de regio tegen te komen moet er een sprong gemaakt worden naar het jaar 1632. Het was tot dan toe rustig wat betreft

¹⁴⁰ Huischroniek III, 92.

¹⁴¹ *Ibidem*, 141.

¹⁴² *Ibidem*, 142.

¹⁴³ *Ibidem*, 515.

¹⁴⁴ *Ibidem*, 519.

plunderingen in het Nederduitse grensgebied. Sweder meldde over plunderingen in Neuenhaus in de Grafschaft Bentheim door Keizerlijke troepen, waarbij een huis, waarin Zweedse soldaten vergaderden, afgebrand werd.¹⁴⁵ De volgende grote plunderingen in de regio vonden plaats in het jaar 1634. Schüttorf, Nordhorn en Brandlecht werden in de maand augustus – wederom door Keizerlijke troepen – geplunderd.¹⁴⁶ Bij deze incidentele plunderingen schreef Sweder slechts summier op wat er gebeurd was, zonder verder op details in te gaan of reacties weer te geven op de gebeurtenissen.

Wat opvalt aan Sweder Scheles weergave van de plunderingen in de regio van het Nederduitse grensgebied is dat voornamelijk de Keizerlijke troepen zich hieraan schuldig maakten en dat zij zich veelal richtten op adellijke huizen. Ten tijde van de Slag bij Stadtlohn en de nasleep daarvan werd de schaal van plunderingen groter zodat ook boeren en burgers aan weerszijden van de grens grote overlast ondervonden. Twente ondervond daarmee duidelijk de gevolgen van de Dertigjarige Oorlog. Het ging voornamelijk om doortrekkende troepen. In Westfalen zorgden ingekwartierde soldaten voor overlast. In de historiografie is er sinds het begin van de negentiende eeuw sterk het beeld ontstaan dat de Dertigjarige Oorlog een enorme vernietigende kracht was in de steden en op het platteland: soldaten zouden massaal aan het plunderen geslagen zijn en daarbij zou de burgerbevolking niet gespaard blijven. Dit zou bekend komen te staan als *the Myth of All-destructive Fury*.¹⁴⁷ Ook in de twintigste eeuw hield het beeld van grootschalig geweld door soldaten tegen de burgerbevolking lang stand in de historiografie, maar werd dit door historici als Ronald G. Asch, Hans Medick en Geoff Mortimer sterk genuanceerd. Kijken we naar Sweders weergave van de plunderingen gedurende de jaren 1623 en 1629-1634 in het Nederduitse grensgebied dan hebben deze gevallen eerder een incidenteel dan een systematisch karakter. De plunderingen vonden plaats vlakbij Sweders woonplek, waardoor hij zich middenin de troebelen bevond en de directe gevolgen ondervond. Zijn eigen havezate bleef gespaard, maar anderen waren minder gelukkig. Sweder haalde ook de incidentele plunderingen in zijn regio aan in de kroniek, maar alleen rond de Slag bij Stadtlohn in 1623 was de reikwijdte van plunderingen groter dan slechts het bestoken van havenzaten. Na deze veldslag werd ook het platteland van Twente getroffen en moesten boeren op de vlucht. Buiten dit geval blijkt nergens dat soldaten verantwoordelijk waren voor hongersnoden, grootschalig geweld tegen de burgerbevolking dan wel doodslag. Sweders verslag van de plunderingen en de regionale

¹⁴⁵ Huiskroniek III, 812.

¹⁴⁶ *Ibidem*, 878.

¹⁴⁷ R. Ergang, *The Myth of the All-Destructive Fury of the Thirty Years' War*, (Pocono Pines 1956).

gevolgen hiervan is compatibel met het latere beeld van de Dertigjarige Oorlog, waarin het gedrag van soldaten tegen de bevolking genuanceerd wordt en de wreedheden die troepen begingen niet noodzakelijk een gemeenplaats waren.¹⁴⁸ Op basis van Sweders kroniek kan dus niet gesteld worden dat plunderende soldaten schering en inslag waren en dat hun ravage verantwoordelijk was voor de demografische en economische teruggang van Duitsland in de eerste helft van de zeventiende eeuw. Adellijke huizen waren het voornaamste slachtoffer en de plunderingen van het bezit van Sweders standgenoten interesseerden hem het meest. Alleen een veldslag in de regio bracht een grotere schaal van plunderingen teweeg, maar Twente en Westfalen waren eerder doorgangsgebied dan oorlogsterrein. De Keizerlijke troepen werden vooral gevreesd en er werd geanticipeerd op hun komst door bijvoorbeeld te vluchten of oogsten te verbranden, maar op basis van Sweders weergave van de plundering kan geenszins gezegd worden de Keizerlijke soldaten het voortdurend voorzien hadden op de bevolking in de dorpen en steden.

2.2 Sweder Schele en de militaire situatie in het Nederduitse grensgebied

In de kroniek maakt Sweder vaak melding van de militaire situatie in het gebied waar hij woonde, aangezien in het Münsterland hier en daar militaire inkwartieringen waren en er doortrekkende troepen passeerden. Door deze situatie bestond er voortdurend gevaar en angst voor invallen door soldaten.¹⁴⁹ Ook bij Sweder bestond deze angst, omdat hierdoor zijn familie en zijn bezit bedreigd werden. De stad Den Bosch was een strategisch punt voor de Spanjaarden in de Republiek en de belegering van Den Bosch in 1629 had tot gevolg dat de Tachtigjarige en de Dertigjarige Oorlog sterk met elkaar verstrengeld raakten. Ruiters uit Lingen passeerden Ochtrup – waar huis Welbergen vlakbij lag – om via de Rijn naar Den Bosch te gaan.¹⁵⁰ In het Münsterland was er veel doorloop van Staatse dan wel Keizerlijke troepen. Vanwege de onrust en onzekerheid die dit gaf op het platteland stelde Sweder dat het voor hem daarom nuttig was om goede verhoudingen te hebben met verschillende oorlogsofficieren :

‘Met krigsofficieren ombher guet freund to wesen – averst niet alto familiar
– is nutzlick end somtides bi sieluiden gesehen te worden. Als guet freund

¹⁴⁸ G. Mortimer, *Eyewitness Accounts of the Thirty Years War 1618-48*, (Basingstoke and New York 2004) 2; Asch, ‘Wo der soldat hinkömbt’, 292-309.

¹⁴⁹ Mortimer, *Eyewitness Accounts*, 56.

¹⁵⁰ Huischroniek III, 23.

giff een edelman ten plattenlande sittende ansehen end fhelicheit bi partiën van soldaten (...)' .¹⁵¹

Met officieren streefde Sweder goede verhoudingen na, maar die mochten niet te innig zijn, omdat hij zowel met Staatse als Keizerlijke officieren om moest kunnen gaan voor zijn veiligheid als edelman op het platteland. In de omgeving van huis Welbergen lagen de verschillende oorlogspartijen altijd op de loer. Voor Sweder was het van belang dat hij zich af en toe liet zien bij oorlogsofficieren om hen te vriend te houden. De Keizerlijke troepen van generaal Albrecht von Wallenstein (1583-1634) zouden in de zomer van 1629 op doortocht het Münsterland aan doen en daarbij te verstaan hebben gegeven dat er voor hen gebakken en gebrouwen moest worden:

‘Desen 26. Julii kompt tidine dat het Wallensteinische volk solde affkommen na Friesland; end wasz den van Nienkerken end van Rene [Neuenkirchen en Rheine] langs die Emse angeschreven to backen en brauen vor dit passierende leger. Gott die Her woll uns met genaden biwonen en bewaren’ .¹⁵²

Sweder kreeg het nieuws mee dat de troepen van Wallenstein op weg waren naar Westfalen. Hij hoopte maar dat deze soldaten zich verder koest hielden en niet overgingen tot plunderen. Ook van Sweder werd verwacht dat hij de soldaten voorzag van voedsel en drank. Ook in Osnabrück en Tecklenburg moest men bakken en brouwen voor Wallenstein.¹⁵³ Gezien de oorlogsontwikkelingen in zowel de Republiek als in het Heilige Roomse Rijk was hij bang dat het geweld verder zou toenemen en dat vanuit het Duitse Rijk de oorlog in de Republiek aangejaagd zou worden, mede omdat zowel de Huis Habsburg als de Staatsen in de Republiek veel aanhang hadden:

‘Dat Huisz / Osterick hefft groten anhang end hefft Holland also / een sterke partie. Kort vör desen tidt is Hertzog Bernard van Weimar Sachsen to Steinvord gewest end na Nederland in Holland getogen; off sulz die lande to besehen offte sonsten mag den tidt leren. Den krig schint uit Duitzland weder in onse Nederland geschoven te sollen werden. Gott woll onse arme lande met genaden verhelpen end eens heilsamen frede verlenen’ .¹⁵⁴

Met de komst van Hertog Bernhard von Sachsen-Weimar (1604-1639) zouden de Tachtigjarige Oorlog en de Dertigjarige Oorlog met elkaar verknoopt kunnen raken en

¹⁵¹ Huiskroniek III, 37.

¹⁵² *Ibidem*, 56.

¹⁵³ *Ibidem*, 69.

¹⁵⁴ *Ibidem*, 56.

Sweders grootste angst bewaarheid worden, namelijk een grote toename van het geweld in zowel de Republiek als het Heilige Roomse Rijk en daarmee zou de regio waar hij woonde grote ramspoed tegemoet gaan. Om een dergelijk gevaar af te wenden zou Sweder zich gaan bemoeien met de verdediging van het Stift Münster.

De belegering van Den Bosch bracht een direct Spaans en Keizerlijk verbond teweeg om de voor de Spanjaarden strategische stad te behouden. De Keizerlijke troepen deden daarbij Overijssel, Graafschap Zutphen, de Veluwe en Utrecht aan en drongen dus ver door in de Republiek. De vervlechting van de Tachtigjarige en Dertigjarige Oorlog deed Sweder Schele huiveren. Hij was namelijk goed bekend met de verhalen over de wreedheden van het Keizerlijke leger. Graaf Hendrik van den Bergh vocht met het Keizerlijke leger tegen het Staatse leger en viel in juli 1629 aan op de Veluwe teneinde de belegering van Den Bosch te doorbreken. Sweder meldde:

‘Tidinge hadda man daer, dat Graff Henrick van den Berge in Velaw op ’t platteland ingebroken keis. volk lege op dessit der Issel op ’t Sellumer Heijde ten platten lande, all voert grassierende / hadden eenige edelluide huise ock geplundert (...). End wordt gesezt van mher regimenten keizersvolk die dorch Hessenland noch folgen solden’.¹⁵⁵

Via het nieuws kreeg hij mee dat Hendrik van den Bergh met hulp van de Keizerlijke troepen onder leiding van graaf Montecuccoli uit het Duitse Rijk de IJssel overgestoken was en de Veluwe was binnengevallen. Dit ging gepaard met het gerucht van plunderingen, omdat de troepen van de Habsburgse keizer om hun wreedheid bekend stonden.¹⁵⁶ Daarnaast zou graaf Van den Bergh op de Veluwe versterkt worden met soldaten uit Hessen. Maar Sweder hoorde ook de berichten dat deze troepen het op de Veluwe moeilijk hadden: ‘Keizersvolk is des krigs deser order onerfaren, (...) so wolden si frei anfallen end uit-plunderen. (...) Sie werden daglix van Statischen doetgeslagen end paerde binnen gebracht; verlopen ock seer van hunger’.¹⁵⁷ Een constante in de beschrijvingen van de inval in de Veluwe was doorgaans dat de Keizerlijke troepen veel militair geweld met zich meebrachten.¹⁵⁸ Ook waren de inwoners van de Republiek op de hoogte van wat er in de pamfletten uit het Duitse Rijk stond over de wreedheden van de Keizerlijke troepen; deze wreedheden werden daarin breed uitgemeten.¹⁵⁹

¹⁵⁵ Huischroniek III, 72.

¹⁵⁶ P. de Cauwer, *Tranen van bloed: het beleg van 's-Hertogenbosch en de oorlog in de Nederlanden, 1629*, (Amsterdam 2008), 195.

¹⁵⁷ Huischroniek III, 74.

¹⁵⁸ De Cauwer, *Tranen van bloed*, 195.

¹⁵⁹ *Ibidem*, 198.

In dit citaat meldt Sweder dat de Keizerlijke soldaten graag wilden aanvallen en plunderen. Tevens werden de troepen gekenmerkt door onervarenheid.

Doordat de Keizerlijke troepen op de Veluwe weinig succes hadden en Den Bosch door het Staatse leger op de Spanjaarden veroverd was, keerden de troepen weer terug naar het Heilige Roomse Rijk. Daarbij wilden ze de omgeving van Münster aandoen. Sweder meldde dat de bisschop van Münster de troepen niet in zijn land wilde laten ‘logeren’, omdat hij de neutraliteit in het conflict wilde handhaven.¹⁶⁰ Er kwamen berichten binnen dat de Keizerlijke troepen uit Rheine en Schüttorf richting Münster trokken. Sweder was bang dat dit de neutraliteit van het achterland van Münster zou schenden en hoopte dat het gebied eindelijk eens vrij bleef van onrust: ‘Gott woll ons fordan in frede erholden’.¹⁶¹ Om de vrede, de rust en de neutraliteit in Stift Münster te bewerkstelligen ging hij zich tegen zijn gewoonte in bemoeien met politiek, in dit geval het vormgeven van de verdediging van het gebied en het behoud van de neutraliteit. In het volgende citaat laat Sweder zien dat hij zich actief opstelde:

‘Also ick nu mher mi mede des Stiffts Munster als alterius patriae meae wallfaert angelegen behore te laeten sijn, so hebbe ick ersten met hem dompraest, heimgelassen raet, minen vedderen, gediscoursiert van defensions-wercke, die bureen in wapen end tot wacht te stellen end is gefolgt end temelick geluckt tot grote verlichtinge der ingesetenen an desen grentzen. Demnegst hebbe ick veelfoldig vermaent die neutraliteit te conservieren end in platz van keisersvolk in Rene end anderswer eigen lands-soldaten in to leggen end hope ock het solle ock gefolgt werden, end wunsche van herten alteri huic patriae meae ock allen goeden welstand’.¹⁶²

Sweder liet zien dat zijn bezorgdheid groot was omtrent de neutraliteitsschending van het Stift Münster. De landdagen liet hij doorgaans aan zich voorbijgaan, maar hij gebruikte zijn status als bezitter van een adellijk huis in Welbergen bij de domproost van Münster om erop aan te dringen dat wat hem betreft het voor de verdediging van het gebied noodzakelijk was boeren te wapenen en de wacht te laten lopen. Het leek hem verstandig de neutraliteit te waarborgen door de Keizerlijke troepen de regio te laten vertrekken en eigen soldaten het gebied te laten verdedigen. De neutraliteit van het Stift Münster was in de eerste plaats in Sweders eigenbelang, omdat hij persoonlijk gevaar liep bij doortrekkende Keizerlijke troepen die in

¹⁶⁰ Huischroniek III, 103.

¹⁶¹ *Ibidem*, 106.

¹⁶² *Ibidem*, 110.

staat waren schade aan te richten, bijvoorbeeld door adellijke huizen te plunderen.

Vrijgeleiden voor de adel boden niet altijd een garantie op veiligheid, zoals Sweder inmiddels in de regio had waargenomen. Maar Sweder voelde zich ook verplicht zich bezig te houden met de verdediging van de regio om de welvaart van het gebied te behouden. De neutraliteit van het rooms-katholieke Stift Münster moest behouden blijven om catastrofes in de regio te voorkomen.

Na de overwinning bij Den Bosch wilde Graaf Johan van Nassau met het Staatse leger via het Stift Münster doortrekken naar Lingen en hij diende derhalve een verzoek in bij de domproost van Münster. De domproost protesteerde tegen, waardoor het Staatse leger genoodzaakt was door Twente te trekken om Lingen te bereiken: ‘(...) daer den dom-pravest heftig tegens geprotestiert. End damals besorgde wi, dat het dorch Twente faller muchte op Lingen (...)’.¹⁶³ Dankzij het verzet van de Münsterse domproost tegen deze doortocht kon Stift Münster zijn neutraliteit behouden. Daarmee kon ook Sweder content zijn. Echter pakte dit niet geheel voordelig uit voor hem, aangezien zijn vrouw en kinderen zich op dat moment in huis Weleveld bevonden. Door Twente trekkende Staatse troepen waren een bedreigende situatie voor Sweders vrouw en kinderen en hij besloot hen te evacueren naar Steinfurt in Westfalen: ‘Sande darum den 17. min frau end kinder na Stenvorde in onser kinder huisz (...)’.¹⁶⁴ De neutraliteit van het Stift Münster had altijd hoge prioriteit voor Sweder, maar in dit geval zat er ook een nadelige kant aan, namelijk dat de regio Twente de tol moest betalen van doortrekkende troepen en dat daarbij zijn familie en zijn bezit in Weleveld gevaar liep. Het gevaar bestond immers dat soldaten zouden gaan plunderen.

In de nacht van 11 en 12 december 1629 kwamen er 400 Staatse ruiters bij Langenhorst en Welbergen. Zij meldden bij Sweder Schele dat ze uitgemergeld waren en vroegen hem om geld. Daarbij zouden deze ruiters van boeren in de omgeving 130 rijksdaalders en een aantal paarden hebben afgenomen.¹⁶⁵ Sweder gaf hen geen geld om te voorkomen dat ze terug zouden komen voor meer: ‘Man behavet sie ock niet to geven om niet weder to locken’.¹⁶⁶ Sweder ging ervan uit dat als hij mee zou gaan in de eisen van deze ruiters dat ze dan altijd wisten bij Sweder terecht te kunnen voor geld. Door voet bij stuk te houden voorkwam hij naar eigen zeggen dat men hem steeds wist te vinden voor geldelijke steun.

¹⁶³ Huiskroniek III, 117.

¹⁶⁴ *Ibidem*, 117.

¹⁶⁵ De Bakker & Schlüter, *God betert desen tidt*, 139.

¹⁶⁶ Huiskroniek III, 204.

Het gedrag van de Keizerlijke troepen na de mislukte inval in de Veluwe was Sweder goed ter ore gekomen. Zij hadden zich bij de IJssel zodanig misdragen dat hen geen enkele genade moest worden verleend: ‘(...) were so een woest volk, dat Gott straffen musten sonder alle christelike lieffte, ja sonder alle menschlike humaniteit’.¹⁶⁷ Door een Keizerlijke inkwartiering bij Quakenbrück was de bevolking van Stift Osnabrück erg bang geworden: ‘In Osenbrugk sint averst mher inkommen end is den luiden ser bange in bisdom vor nieu opstand als gewest is bi Hertzog Christian en den Mansfelder’.¹⁶⁸ De verwijzing naar Christian von Braunschweig en Ernst von Mansfeld betekende dat de Slag bij Stadtlohn in 1623 diepe indruk had achter gelaten in de regio en bij Sweder.

De Raad van Münster beklagde zich bij de Staten-Generaal wegens soevereiniteitsschending door een korporaal onder graaf Van Stirum. Deze korporaal – Hans van Münster – zou vanuit Groenlo in de Achterhoek verscheidene malen invallen gedaan hebben in nabijgelegen buurtschappen in het Stift Münster. De reactie van de Staten-Generaal was volgens Sweder:

‘Die Rede des stifts Munster hebben om dese tidt den Secretarius na Den Hagen gesant end onder anderen mede geklagt, dat een corporael onder Graff van Stirum uit Grolle verscheiden exactien doe aver die buerschappen des Stiffes Munster, end dat man begere sulke end andere fouten geremediert to werden. Darop sollen die Staten verkleert hebben, sie begeren niet als goede neutraliteit to onderhouden met het Stiff Munster; sie willen Hans van Munster citieren laeten end na befindinge straffen op streuffende partien mosten sie sick selven verdedigen dorch hare landsaten offte hanevederen end mogen moetwillige partien wall fangen end an amphuise brengen want geschiede met haer eigen volk end dat sie gene van sulk keizers volk in quartieren die sie verleden fiandlick op Velowe beredes angegrepen gehatt daerop sie billick haer revange hebben te nemen secundum ius naturae et belli’.¹⁶⁹

De Staten-Generaal verweerden zich tegen de beschuldigingen vanuit Münster door te stellen dat revanche gebillijkt kon worden, omdat Keizerlijke troepen de Veluwe waren binnengevallen en daar schade aangericht hadden. De desbetreffende korporaal werd door de Staten-Generaal in bescherming genomen en het Stiff Münster moest er zelf voor zorgen dat

¹⁶⁷ Huischroniek III, 138.

¹⁶⁸ *Ibidem*, 206.

¹⁶⁹ *Ibidem*, 316-317.

het zich tegen dergelijke invallen in hun territorium verdedigen kon. Sweder meldde verder niets over de eventuele schade die ontstaan zou zijn door de invallen van Hans van Münster. Als het om de Keizerlijke troepen ging liet hij dit doorgaans niet na te melden. Evenmin liet Sweder ten aanzien van de reactie van de Staten-Generaal een eigen oordeel over bovenstaande situatie doorklinken. De neutraliteit van het Stift Münster was voor hem uiterst belangrijk, omdat hij zich buiten de oorlog wenste te houden, maar het is mogelijk dat hij aan de andere kant ook begrip had voor de reactie van de Staten-Generaal op de beschuldigingen vanuit Münster.

Ondanks het incident met Hans van Münster had de neutraliteit van het Stift Münster zijn vruchten afgeworpen, doordat er in de regio vrede en stabiliteit werd gecreëerd. Sweder constateerde in 1630 dat de boerenwacht – hij had op bewapening van boeren aangedrongen bij de domproost van Münster – in grote mate de vrede in de regio waarborgde: ‘Hier im Stifft Munster is jetzund ser goet frede, wesende die burenwacht dorch het ganse land angeordnet. (...) Die Lingeschen holden sick met Statischen neutrael’.¹⁷⁰ Ook Lingen hield zich met de aanwezigheid van Staatse soldaten verder neutraal. Maar deze neutraliteit werd van Keizerlijke zijde op de proef gesteld. Er deden zich incidenten voor, waarbij de Keizerlijke troepen de Staatsen uitdaagden. Sweder meldde eind december 1630 een incident waarbij Staatse ruiters uit Zwolle bij Lingen aangevallen werden door Keizerlijke soldaten:

‘Een statische partie to perde is om dese tidt vor Linge van Keizersche angefallen; 2 doet geschoten end eenige in Linge gefangen gefoert, die Statischen weren uit Swolle gewest. (...). Die Statischen hebben anders met naberlanden die neutraliteit bestediget end holden sick im stifft Munster jetzund wall; teren uit den knapsack end doen niemand schade’.¹⁷¹

De reden waarom twee Staatse ruiters doodgeschoten werden en een ander gevangen werd genomen is onbekend. Maar volgens Sweders observatie deden de Staatsen over het algemeen niemand kwaad en hielden zij zich koest in tegenstelling tot de Keizerlijke garnizoenen. Het Staatse leger in de regio Münster streefde neutraliteit na met de omringende gebieden en onthield zich derhalve van onordelijk gedrag. In een brief aan de domproost van Münster prees Sweder Schele hun samenwerking met betrekking tot de verdediging en het behoud van de neutraliteit van Stift Münster: ‘(...) das wijr nemlich in unser neutraliteit und neutraler defension und allerseitz gute correspondentz mögen verbleiben, deren guten effect wijr nun in der that an diesen grentzen taglichs erfahren zedert man dis defension-werck an hand

¹⁷⁰ Huischroniek III, 395.

¹⁷¹ *Ibidem*, 527.

genomen gehabt'.¹⁷² De verdediging van de regio Münster leverde de gewenste resultaten op volgens Sweder, en hij hoopte dat de goede verhouding met de domproost in tact bleef. Derhalve was de domproost van Münster in de ogen van Sweder '(...) een goet patriot (...)'.¹⁷³ De domproost had zich immers altijd ingezet om de rust in de regio te bewaren. Het bewapenen van boeren was in de Dertigjarige Oorlog niet ongebruikelijk om een gebied te verdedigen tegen plunderende soldaten en deze gewapende boeren joegen zelfs schrik aan bij professionele soldaten.¹⁷⁴ Maar de vrede in het Stift Münster zou ondanks de aanvankelijk succesvolle verdediging niet de gehele Dertigjarige Oorlog volgehouden kunnen worden.

In het Münsterland was men bang geworden voor de eventuele gevolgen van de Zweedse en Saksische overwinningen in de Dertigjarige Oorlog.¹⁷⁵ Hierdoor zou de neutraliteit van het gebied in gevaar komen indien deze troepen westwaarts zouden trekken. Toen soldaten uit Hessen door Stift Münster trokken ontstond er paniek onder boeren. Een aantal van hen zocht hun toevlucht op de binnenplaats van Sweders havezate.¹⁷⁶ In de kroniek gaat Sweder verder niet in op wat hij voor deze gevluchte boeren precies betekende of hoe hij hun aanwezigheid bij zijn havezate beleefde. In de Dertigjarige Oorlog zochten burgers en boeren vaak bescherming in of bij kastelen of havezaten die een sauvegarde hadden.¹⁷⁷ De meeste overlast kwam echter van de Keizerlijke troepen die onder andere in Schüttorf gelegerd waren. Sweder hoorde berichten dat het er gruwelijk aan toe ging en dat er van het Graafschap Bentheim geld geëist werd: 'Het kumpt tidinge, dat sie het to Schuttoppe gruwelick ang...; wollen van graffschafft een grosz gelt hebben'.¹⁷⁸ De precieze schade die de Keizerlijke troepen in Schüttorf aanrichtten wordt niet weergegeven in Sweders kroniek.

Waar de Keizerlijke soldaten om hun wreedheden en hun slechte gedrag bekend stonden, waren volgens Sweder Schele in zijn kroniek de Staatse soldaten rustig en met weinig tevreden: '(...) edoch meene dat het Statischen weren. Beschedigeden niemand ongeboerlick, weren met eten end drincken to freden, jedoch wolden bier hebben'.¹⁷⁹ In Sweders weergave van Keizerlijke en Staatse inkwartieringen blijkt er duidelijk een onderscheid aanwezig met betrekking tot het gedrag van de soldaten. Staatse soldaten brachten volgens zijn beschrijvingen nauwelijks schade toe aan de omgeving en eisten verder

¹⁷² Huiskroniek III, 603.

¹⁷³ *Ibidem*, 726.

¹⁷⁴ Asch, 'Wo der soldat hinkömbt', 300.

¹⁷⁵ Huiskroniek III, 715.

¹⁷⁶ *Ibidem*, 767.

¹⁷⁷ R. G. Asch, *The Thirty Years War. The Holy Roman Empire and Europe, 1618-1648*, (Basingstoke and London) 181.

¹⁷⁸ Huiskroniek III, 774.

¹⁷⁹ *Ibidem*, 781.

weinig goederen of diensten van de bevolking, terwijl de Keizerlijke soldaten zich van hun slechte kant lieten zien in het neutrale Stift Münster. Ook elders in het Heilige Roomse Rijk werd in de pamflettenliteratuur en de oorlogspropaganda de wreedheden die door de Keizerlijke troepen zijn begaan benadrukt.¹⁸⁰ Uit Sweders aantekeningen blijkt wel dat hij geen enkele sympathie had voor de Keizerlijke troepen; ook bij hem stonden deze soldaten gelijk aan onheil.

In februari 1633 namen soldaten uit Hessen – die voor de protestantse zaak vochten – Coesfeld in. Of Sweder hier gelukkig mee was blijkt niet uit zijn aantekeningen. Landgraaf Willem van Hessen deed op weg naar Ahaus de havezate van Sweder in Welbergen aan, waarbij Sweder hem op zijn gemak stelde door een maaltijd te verzorgen en wijn aan te bieden.¹⁸¹ Sweder wist dat hij ten gunste van zijn eigen veiligheid goede verhoudingen moest onderhouden met legerofficieren. Vanwege de oorlogsomstandigheden in de regio van Sweder – het doortrekken van troepen en de overlast van inkwartieringen – besloot hij zijn kroniek in veiligheid te brengen in huis Weleveld in Twente. Dit is ook de reden dat hij sindsdien niet frequent heeft kunnen schrijven in zijn kroniek.¹⁸² Vanwege het oorlogsgevaar rond huis Welbergen in het jaar 1634 heeft Sweder zijn dochters in huis Weleveld laten verblijven.¹⁸³ In deze tijd reisde Sweder Schele veel heen en weer tussen Welbergen en Weleveld. Dit was geen ongevaarlijke onderneming. Op een van zijn reizen werd hij door Keizerlijke soldaten aangehouden. Zij namen laken mee dat op Sweders koetswagen aanwezig was en Sweder diende 11 rijksdaalders te betalen aan de soldaten.¹⁸⁴ Sweder dankte God dat hij er nog zo goed van afgekomen was: ‘Gott die Her si hochgedanckt vor so genedige bescherminge (...)’.¹⁸⁵

Sweder meldde dat de Keizerlijke troepen in oktober 1634 de aftocht bliezen en vertrokken uit het Stift Münster.¹⁸⁶ Dit betekende dat de veiligheid voor hem weer terugkeerde en hij tot zijn dood in huis Welbergen kon wonen. Binnen het Heilige Roomse Rijk bestonden grote regionale verschillen van hoe de Dertigjarige Oorlog een regio beïnvloedde. Noordwest Duitsland was een gebied dat relatief weinig leed onder de oorlog.¹⁸⁷ Sweders notities over wat zich in het Münsterland afspeelde wat betreft de Dertigjarige

¹⁸⁰ Asch, ‘Wo der soldat hinkömbt’, 292-293.

¹⁸¹ Huischroniek III, 831.

¹⁸² *Ibidem*, 843.

¹⁸³ *Ibidem*, 868.

¹⁸⁴ *Ibidem*, 875.

¹⁸⁵ *Ibidem*, 875.

¹⁸⁶ *Ibidem*, 880.

¹⁸⁷ Asch, *The Thirty Years War*, 185.

Oorlog laten zien dat militaire inkwartieringen en doortrekkende troepen groot gevaar met zich meebrachten, maar grote catastrofale verwoestingen als in Mecklenburg en Pommeren bleven Sweders regio bespaard. Desalniettemin moest hij zich behendig manoeuvreren met *sauvegardes* en goede betrekkingen met verschillende oorlogsofficieren. Daarin was Sweder tamelijk succesvol, aangezien huis Welbergen –in tegenstelling tot veel andere adellijke huizen in de regio – gevrijwaard bleef van plunderingen.

2.3 Sweder Schele en de strijd Gustav Adolf

Op moment dat de Zweedse koning Gustav Adolf het strijdtoneel van de Dertigjarige Oorlog betrad in 1630, verbond Sweder Schele zich mentaal met de strijd van de ‘Leeuw van het Noorden’. Sweders bewondering voor Gustav Adolf werd ingegeven door zijn lutherse achtergrond die hij met de koning van Zweden deelde. Dit bepaalde zijn perspectief op de Zweedse fase van de oorlog in het Heilige Roomse Rijk. Door de Zweedse interventie keerden de kansen van de protestanten na een tijdlang nederlagen te hebben moeten doorstaan, waaronder in Noord-Duitsland. In dit deel van het hoofdstuk spelen de oorlogshandelingen zich vaak af buiten de regio’s Twente en Westfalen, maar niettemin heeft de invloed van de Zweedse interventie zich ook daar laten gelden. In de periode dat Sweder Schele in huis Weleveld woonde en zijn leven sterk beïnvloed werd door de Tachtigjarige Oorlog had hij sympathie voor Johan van Oldenbarnevelt en Willem van Oranjes strijd voor religievrijheid, en streefde hij zoveel als mogelijk neutraliteit na. In de periode van de Dertigjarige Oorlog tot de Zweedse fase vanaf 1630 poogde Sweder zich niet te mengen in de politiek achter de oorlog, maar leefde hij teruggetrokken als observator van de oorlogshandelingen in Welbergen. Nu in 1630 een lutherse koning naam en faam maakte in het Duitse Rijk en de protestanten overwinningen bezorgde op de slagvelden, blijkt in Sweders kroniek voortdurend bewondering voor de Zweedse koning en kon Sweder zijn uitingen van sympathie niet bedwingen. Zijn aanvankelijke neutraliteit ten aanzien van de oorlogspartijen werd even aan de kant geschoven.

Al voordat de Zweden betrokken waren bij de Dertigjarig Oorlog wierven zij veel Nederlandse soldaten aan voor hun leger. Sweder had opgemerkt dat in de buurt van Zwolle een Zweeds leger gevormd werd.¹⁸⁸ Aan de Zweedse fase van de oorlog gingen twee belangrijke gebeurtenissen vooraf, namelijk de verdediging van Stralsund en de oorlog in Polen die eindigde in een wapenstilstand. Sweder had toen de Zweden eenmaal voet op

¹⁸⁸ Huiskroniek III, 97.

Duitse bodem zetten, goede hoop dat zij zeer krachtig zouden staan ten opzichte van het huis van Oostenrijk.¹⁸⁹ Meermaals schreef hij liederen en epigrammen ter ere van Gustav Adolf, onder andere op de melodie van het Wilhelmus.¹⁹⁰ Sweder was goed op de hoogte van de laatste ontwikkelingen van de oorlog en vernam vanuit Münster dat koning Christiaan IV van Denemarken opgevolgd zou worden door de volgende leider der protestanten: Gustav Adolf van Zweden. Al voordat de Zweden werkelijke successen boekten in het Duitse Rijk was hij al zeer ingenomen met hun interventie en koesterde hij hoge verwachtingen van hun strijd tegen huis Habsburg. In belangrijke mate was het moment waarop Gustav Adolf de arena van de Dertigjarige Oorlog betrad verantwoordelijk voor de hoge verwachtingen van de Zweedse deelname aan de oorlog, namelijk het honderdjarig jubileum van de Augburgse Confessie, waardoor met name lutherse protestanten het religieuze karakter van Gustav Adolfs interventie omarmden.¹⁹¹ De Zweedse koning zelf versterkte dit idee door zich later te manifesteren als de helper in nood van zijn geloofsgenoten in het Heilige Roomse Rijk en de beschermheer te zijn van de ware religie.

Volgens Sweder zou de Zweedse koning bij zijn landing in Pommern hebben gebeden en daarbij God bedankt hebben om het heilige werk voort te zetten: ‘(...) das ich meine hinderlassene armada, die ich aus mangerlei nationen und volker versamblet mit frolichen augen balt bei mir sehen und dein heiliges werck fortsetzen muge’.¹⁹² Samen met andere volken zouden de Zweden het lutheranisme verdedigen. Uit dit citaat zou afgeleid kunnen worden dat Gustav Adolfs motieven in de eerste plaats ingegeven waren door religie; iets dat in de moderne historiografie sterk genuanceerd wordt, maar dat voor Sweders perspectief op de oorlog zeer belangrijk is. Dat de Zweedse oorlogsdeelname samenviel met het honderdjarig jubileum van de Augburgse Confessie was voor Sweder weer een bewijs dat de Zweden vochten voor het lutheranisme: ‘Die Schwede vorfechtet nu na dem Jubilaeo selvige Iher, daer man nu 100 jaer to vorens om disputiert (...)’.¹⁹³ De leer van de Augburgse Confessie stond ernstig onder druk in het Heilige Roomse Rijk; dat de Zweden in 1630 zich gingen bemoeien met de oorlog aldaar was dus op grond van religie gemotiveerd, volgens Sweder. De visie dat Gustav Adolf deelnam aan de oorlog om zijn geloofsgenoten in het Duitse Rijk te helpen was al tijdens de oorlog de dominante visie.¹⁹⁴ Dit was overigens in

¹⁸⁹ Huischroniek III, 344.

¹⁹⁰ *Ibidem*, 348, 481-483, 770-771.

¹⁹¹ T. Helfferich, *The Thirty Years War. A Documentary History*, (Cambridge 2009) 98.

¹⁹² Huischroniek III, 454.

¹⁹³ *Ibidem*, 571.

¹⁹⁴ Harrison, *De Dertigjarige Oorlog*, 233.

tegenspraak met Gustav Adolfs officiële manifest van juli 1630, waarin politieke en economische motivaties aangevoerd werden om de oorlog in het Heilige Roomse Rijk aan te gaan. In dit officiële document van de Zweedse koning valt over religieuze motivatie voor de interventie niets te lezen.¹⁹⁵ Sweder hangt zoals de meeste tijdgenoten de religieuze visie op de Zweedse interventie aan, zoals bijvoorbeeld ook de priester Johannes Schleyss en de kunstschilder Johann Jakob Walther (niet toevallig net als Sweder Schele lutheranen). Volgens Sweder en andere lutheranen deed God het werk bij Gustav Adolfs succes in het Heilige Roomse Rijk: ‘Van succesz des konings van Sweden seggen Evangelische jetzund. Siet Gott isz het die het doet’.¹⁹⁶ Naast zijn presentatie als redder en beschermheer van de lutheranen in het Duitse Rijk later in de oorlog, presenteerde Gustav Adolf zich aanvankelijk als de held van de Duitse vrijheden: de interne balans van het Heilige Roomse Rijk was verstoord en deze constitutie moest hersteld worden in zijn oude staat om de vrede in Europa te bevorderen.¹⁹⁷ Hoewel dit in de Zweedse propaganda sterk benadrukt werd, valt in Sweders kroniek over dit aspect van de Zweedse interventie niets te lezen.¹⁹⁸ Het openingsgebed door de Zweedse koning (opgenomen in de kroniek) op moment dat hij voet op Duitse bodem zette, bracht Sweder ertoe te zeggen: ‘Grosse gaben willen met grossen gebett erhalten werden. Es ist kein armseliger creatur als ein mensch, so nicht bettet’.¹⁹⁹ Het moge duidelijk zijn dat Gustav Adolf in dat opzicht voor Sweder van grote klasse was, omdat hij daarmee blijk gaf van zijn vroomheid door bij zijn landing in Pommern de strijd te beginnen met een gebed. Het religieuze aspect dat altijd prevaleerde bij Sweder zag hij terug bij Gustav Adolf, die net als hij het lutherse geloof boven alles plaatste. Voor hem kon de Zweedse koning weinig fout doen, ook al had hij nog geen daden laten zien. Dit toont hoe Sweders rotsvaste lutherse geloof hem verblindde voor de realiteit. Sweder hield vast aan een religieuze verklaring voor Gustav Adolfs komst, ook al werd dit door de werkelijkheid van de officiële verklaring van Zweedse zijde niet bekrachtigd.

Ook bij zijn vijanden dwong Gustav Adolf respect af. Volgens Sweder zou Johan t'Serclaes van Tilly gewaarschuwd hebben voor de onderschatting van de Zweedse koning: ‘Also nun zu Regensburg den koning von Sweden verkleinert und gering geachtet, soll Tilli gesagt haben: Man soll in nit klein achten, er sei ein gewaltiger, tapfferer, kluger

¹⁹⁵ Helfferich, *The Thirty Years War*, 98-103.

¹⁹⁶ *Huiskroniek III*, 723.

¹⁹⁷ Wilson, *The Thirty Years War*, 463.

¹⁹⁸ *Ibidem*, 463.

¹⁹⁹ *Huiskroniek III*, 455.

krigsfurst'.²⁰⁰ De geweldige, dappere en slimme koning was maar moeilijk klein te krijgen. Sweders adoratie voor Gustav Adolf ging zover dat hij superlatieven en vergelijkingen met de groten der aarde uit de geschiedenis tekort kwam om de Zweedse koning te duiden. In de kroniek werd Gustav Adolf voorgesteld als 'de Leeuw van het Noorden' die reeds in de Bijbel werd aangekondigd, maar ook als de nieuwe Achilles, als tweede David, Judas Makkabeüs, Constantijn, Karel de Grote, Geiserik, Alarik en Odoaker.²⁰¹ Veelal zijn dit korte verwijzingen naar belangrijke historische personen. Sweder Schele was bij uitstek een voorbeeld van een ooggetuige van de oorlog die volledig gegrepen was door de cultus van Gustav Adolf. Door hem met bijvoorbeeld Judas Makkabeüs te vergelijken werd Gustav Adolf door Sweder voorgesteld als een strijder voor God die streed voor de redding van het volk van God.²⁰²

In de kroniek wordt ook nu en dan melding gemaakt van de successen van de Zweden in de Dertigjarige Oorlog. Zuiniger is Sweder wat betreft de tegenslagen van de Zweden en de successen van de katholieken. Over de successen van Tilly sprak hij met niets anders dan minachting. Hij kreeg de berichten mee dat Tilly Maagdenburg zou belegeren en Gustav Adolf met Frankfurt aan de Oder hetzelfde deed.²⁰³ Over deze strijd meldde hij niet meer dan dat de Zweedse koning Frankfurt aan de Oder 'stormenderhand' veroverde en dat Tilly niet ver van hem af lag.²⁰⁴ De val van Maagdenburg in 1631 die hierop volgde was één heftigste episodes van de Dertigjarige Oorlog en ontbrak niet in Sweders kroniek. De belegering van de stad door Tilly was al in de herfst van 1630 begonnen. In zijn aantekeningen beschouwde Sweder de zaken vanuit zijn perspectief als bewonderaar van Gustav Adolf en in plaats van Tilly's belegering te beschrijven, schreef hij: 'Die koning van Sweden, Gustavus Adolphus, een junger her van 37 jaer, vorfechtet jetzund Evangelische lher end trachtet Magdeburg to ontsetten, dat Tilli belegert hefft'.²⁰⁵ Maagdenburg gold onder lutheranen als *Gottes Canzelei*, omdat deze stad een van de belangrijkste lutherse bolwerken was in het noorden van het Heilige Roomse Rijk en van groot belang was geweest voor de geschiedenis van de protestantse vrijheid.²⁰⁶ De voorvechter van het lutheranisme (Gustav Adolf) zou de zwaar belegerde stad Maagdenburg ontzetten. Sweder lijkt ook een groot belang te hechten aan de

²⁰⁰ Huiskroniek III, 556.

²⁰¹ Teske, *Das Hausbuch des Sweder Schele*, 96; Huiskroniek III, 264, 422, 472, 608, 659, 680.

²⁰² A. Wang, *Der <Miles Christianus> im 16. und 17. Jahrhundert und seine mittelalterliche Tradition. Ein Beitrag zum Verhältnis von sprachlicher und graphischer Bildlichkeit*, (Frankfurt am Main 1975) 180.

²⁰³ Huiskroniek III, 565.

²⁰⁴ *Ibidem*, 566.

²⁰⁵ *Ibidem*, 573.

²⁰⁶ H. Medick, 'Historisches Ereignis und zeitgenössische Erfahrung: Die Eroberung und Zerstörung Magdeburgs 1631', in: Medick und Krusenstjern, *Zwischen Alltag und Katastrophe*, 377-407, 378-379.

stad Maagdenburg als belangrijk luthers centrum, aangezien hij in 1631 een lied over de val van deze stad in zijn kroniek opnam en het belang van deze stad voor het lutheranisme onderkende: ‘Die stat Magdeburg, die bi tiden Caroli 5 vor Evangelische Iher stand gehalten (...)’.²⁰⁷

Echter, de katholieke generaal Tilly had bij Maagdenburg het initiatief in handen. De stad werd door hem veroverd en in puin gelegd. De berichten dat Gustav Adolf op weg was naar Maagdenburg werden verspreid door zijn luitenant Falkenberg, maar de koning van Zweden lag 90 kilometer verderop in Potsdam en kon derhalve geen steun verlenen.²⁰⁸ Na de val van de stad Maagdenburg meldde Sweder vol afschuw de gevolgen van de verovering:

‘Die beromede stat Magdeburg is den 20. Maii dorch Tilly stormenderhand veroverd end op 30 offte 40 heuse na in die Asche gelegt end tot een steenhopen geworden end veel dusent menschen darin om ’t leven kommen, so van borgeren, ingewekenen, adell end burenen, als soldaten. (...). Een jamerlick spektakel ende tragaedia. Gott die Her woll des jamers eens een ende maken end goeden heilsamen frede weder verlenen’.²⁰⁹

De informatie die Sweder Schele had van de gevolgen van de verovering van de stad Maagdenburg kwam qua ernst van de verwoesting overeen met ooggetuigenverslagen van de verovering, waarin de vele doden, de branden en de verwoestingen van gebouwen aangehaald werden.²¹⁰ De enorme schaal van verwoesting bracht Sweder ertoe God aan te roepen om eindelijk eens vrede te verlenen in het conflict. Anders dan de bekende ooggetuigenverslagen van Jürgen Ackermann (kapitein in het regiment van Pappenheim), Simon Prinz (burger van Maagdenburg), Otto von Guericke (onderzoeker en lid van de Raad van Maagdenburg) en Peter Hagendorf (deelnemend soldaat aan het beleg en de verovering van Maagdenburg) beschikte Sweder Schele niet over eerstehands informatie. Hij woonde immers op afstand in Westfalen. Desalniettemin waren de gebeurtenissen en gevolgen helder tot hem gekomen. De verovering had een schok teweeg gebracht in het Duitse Rijk en werd destijds al op basis van vele pamfletten en krantenartikelen beschouwd als één van de grootste rampen ooit.²¹¹ Het is niet verwonderlijk dat ook Sweder duidelijk zicht had op wat zich had afgespeeld in een van de grootste protestantse steden.

²⁰⁷ Huischroniek III, 667-669.

²⁰⁸ Wilson, *The Thirty Years War*, 468.

²⁰⁹ Huischroniek III, 579.

²¹⁰ Harisson, *De Dertigjarige Oorlog*, 243-249; G. Mortimer, *Eyewitness Accounts*, 67-70.

²¹¹ Harrison, *De Dertigjarige Oorlog*, 241-242.

Waar Tilly bij de verovering van Maagdenburg als kwaadaardige werd afgeschilderd door de stad met de grond gelijk te maken en enorm veel doden te veroorzaken, toonde Gustav Adolf zich in Sweders kroniek moreel superieur door bij de verovering van Frankfurt aan de Oder als tegenbeeld van Tilly tewerk te gaan. Afgaande op Sweders kroniek zou Gustav Adolf Frankfurt aan de Oder ingenomen hebben zonder een schot te lossen of ook maar iets te plunderen:

‘Die koning van Sweden is een ser Gottfruchtig her. Als hie op palmdag anno 31 Franckfort an der Oder averfallen, hefft hie tovorens het volk in slagordeninge staende een predicatie laten holden end een gemeen gebet gedaen, end is folgends met die uitfallende in die porte gedrungen end die stat veravert sonder bresse te schieten commandierende niettemin die averwonnene te verschonen end niemand doet te slaen, die sick geven will; ock die stat niet te plunderen’.²¹²

In dit citaat laat Gustav Adolf een tegenovergestelde wijze zien van een verovering van een stad. Hij zou het volk in slagorde hebben opgesteld en in een preek tot hen een gebed hebben gedaan om daarna de stad in te nemen zonder ook maar een schot te lossen. Daarbij gebood de koning niemand te vermoorden en de stad niet te plunderen. Bij Sweder werd Gustav Adolf steeds voorgesteld als een heerser die zich liet leiden door zijn geloofsovertuiging. Waar Tilly en zijn troepen als goddeloze beesten tekeer gingen, was de Zweedse koning de beschaving zelve door zijn vroomheid voortdurend tentoon te spreiden. Maar in werkelijkheid had Gustav Adolfs verovering van Frankfurt aan de Oder een ander karakter. Er werden van de zijde van de Keizerlijke troepen 3000 soldaten gedood en aan Zweedse zijde waren er 800 dode soldaten te betreuren.²¹³ Ook volgden er plunderingen nadat de stad gevallen was. Sweders observatie van Gustaf Adolfs verovering van Frankfurt aan de Oder leek er een te zijn van goede wil en goedgegeloovigheid en had met de werkelijkheid weinig van doen. Bij Tilly's inname van Maagdenburg had hij meer oog voor de realiteit, waarbij Sweder niet naliet de werkelijke gevolgen weer te geven.

Er volgde nog een aantal meldingen van successen van Gustav Adolf in Sweders kroniek in het jaar 1631. De strijd die de Zweden voerden was volgens Sweder uiterst succesvol: ‘Die Swede gehet geweldig fort. Hefft nun Pommeren, Mecklenborg, Marck Brandenburg, Sachsen, Hessen end benaberte tot sinen willen, end je widt hie gehet, so mher

²¹² Huischroniek III, 570.

²¹³ G. Parker, *The Thirty Years' War*, (New York 1987) 203.

hier verstercket wordt (...).²¹⁴ De voortgang die de Zweden boekten was het gevolg van de persoon Gustav Adolf, die veroverde wat hij wilde en alleen maar sterker werd, althans volgens Sweders observatie. Het is onbetwist onder historici dat Gustav Adolf een bekwaam veldheer was en zijn interventie in het Duitse Rijk over het geheel genomen succesvol, maar Sweder liet weinig nuance toe in zijn verering van de koning van Zweden. Bij Sweder Schele was er consequent sprake van bewondering voor Gustav Adolf, terwijl in de protestantse propaganda de Zweedse koning pas na de Slag bij Breitenfeld in 1631 definitief zijn naam gevestigd had als de nieuwe Joshua.²¹⁵ De Slag bij Breitenfeld was een grote overwinning voor de protestanten, omdat hierbij veldheer Tilly verslagen werd; iets dat destijds onmogelijk werd geacht.²¹⁶ De overwinning voor de protestanten was ook Sweder ter ore gekomen: ‘Den 7. Septemb. is een slag geschiet niet vher van Leipsig end den achten volgens het leger om Leipsig verovert [Breitenfeld] end Tilli gantz uit land geslagen. Een ser grote victorie. Gott si gedanket end woll Evangelische kerke niet verlaten’.²¹⁷ Gezien de grootsheid van de Zweedse overwinning is Sweders euforie hierover in de kroniek mild te noemen, omdat Gustav Adolfs rol hierin niet direct benoemd wordt. In ieder geval werd na Breitenfeld het imago van de Zweedse koning onder de protestanten grootser en de toon van de protestantse propaganda militanter. Militant zou Sweder nooit worden; in alle toonaarden verkoos hij de vrede boven de strijd. Zoals Sweder bij de religieuze conflicten in de Republiek hamerde op eenheid, zo valt er in zijn kroniek nooit een militante toon waar te nemen ten aanzien van de Dertigjarige Oorlog. Hij bleef de vrede propageren ondanks zijn adoratie voor Gustav Adolf die het lutheranisme grote diensten bewees en voor militaire overwinningen zorgde.

Na de Slag bij Breitenfeld volgden successen en ook nederlagen elkaar op voor de Zweden, die in de kroniek slechts korte vermelding krijgen. De dood van Gustav Adolf in 1632 bij de Slag bij Lützen was groot nieuws in het Duitse Rijk, maar wordt in Sweders kroniek tussen neus en lippen door vermeldt: ‘Hertzog Bernt van Wimer-Sachsen [Bernard van Saksen-Weimar] hefft principalick dat volk geföret na des konings [Gustav Adolf] dode’.²¹⁸ In de kroniek staat omtrent de dood van de Zweedse koning niet meer dan dat hertog Bernard van Saksen-Weimar de positie van hem overnam als leider van deze slag. Met nog een Latijns epigram en een epigram bij zijn portret in huis Weleveld werd Gustav Adolf als martelaar bewonderd. Volgens Sweder streed Gustav Adolf als een christelijke ridder die als

²¹⁴ Huiskroniek III, 715.

²¹⁵ Wilson, *The Thirty Years War*, 476.

²¹⁶ Harrison, *De Dertigjarige Oorlog*, 261.

²¹⁷ Huiskroniek III, 702.

²¹⁸ *Ibidem*, 821.

martelaar zijn bloed vergoot voor de christelijke zaak: ‘(...) end hefft die koning van Sweden dese tidt hefftig daevor gestreden end als een christlick ridder end martijr sijn bloet vergoten vergoten anno 1632’.²¹⁹ Dit citaat van Sweder beschrijft in een notendop Sweders kijk op de interventie in de Dertigjarige Oorlog door Gustav Adolf: de Zweedse koning was een waarachtig lutheraan die alles opofferde voor de goede zaak. Buiten deze melding van de dood van Gustav Adolf is er over diens overlijden in Sweders kroniek niets te lezen.

Het nieuws over de Slag bij Lützen – een van de bekendste veldslagen van de Dertigjarige Oorlog – ontbreekt in Sweders kroniek. Dit is opmerkelijk, omdat Sweder doorgaans goed op de hoogte was van de oorlogsontwikkelingen en vaak melding maakte van de successen van de Zweden. Dat een grote gebeurtenis als de Slag bij Lützen – die een overwinning was voor de Zweden – en de dood van de door hem zeer bewonderde koning Gustav Adolf zo weinig aandacht kregen in de kroniek mag verbazen. Het is speculeren wat hiervan de oorzaak is. Een plausibele verklaring is de trage berichtgeving rondom de Slag bij Lützen en de dood van Gustav Adolf. Er heerste grote nieuwsonzekerheid rondom deze gebeurtenis en het verspreiden van slecht nieuws als de dood van de Zweedse koning werd daarom zo lang mogelijk uitgesteld.²²⁰ In ieder geval bleek Sweder niet gevoelig voor propagandaberichten waarin gesteld werd dat de koning van Zweden nog leefde, aangezien daarover in de kroniek niets naar voren komt. Dus hij leefde niet in de waan over de mogelijkheid dat de Zweedse koning nog zou leven. In de protestantse propaganda werd Gustav Adolf namelijk onsterfelijkheid toegedicht en het beeld geschetst dat de koning op een of andere manier nog (voort)leefde.²²¹ Voor Sweder was Gustav Adolfs overlijden evident.

Sweders weinig kritische en partijdige observaties ten aanzien van Gustav Adolf passen bij observaties van tijdgenoten als Johannes Schleyss en Johann Jakob Walther. Schleyss schreef over de Zweedse koning als de held voor de onderdrukte christenen en ook Walther zag Gustav Adolf als de geliefde held die zijn Koninklijke bloed gaf voor zijn religie, de Duitse vrijheid en voor het welzijn van alle christenen.²²² Hoewel Sweder Schele geen geestelijke was, gaf hij een opmerkelijk religieuze interpretatie van Gustav Adolf en diens oorlogsinterventie. Door de Zweedse koning voor te stellen als de strijder van God die het lutheranisme zou redden plaatste Sweder zich in de traditie van de personificatie van Gustav

²¹⁹ Huischroniek III, 826.

²²⁰ Medick, *Der Dreißigjährige Krieg. Zeugnisse vom Leben mit Gewalt*, (Göttingen 2018) 300.

²²¹ *Ibidem*, 310.

²²² Mortimer, *Eyewitness Accounts*, 74.

Adolf als *miles christianus* (soldaat van Christus), vanwege de Bijbelse beeldspraak en diens rol als strijder van God.²²³

²²³ Wang, *Der <Miles Christianus>*, 179-194.

Conclusie

Wie Sweder Scheles huiskroniek leest moet constateren dat Sweder een bijzondere plaats mag hebben in de geschiedenis van de Republiek en het Heilige Roomse Rijk. De combinatie van zijn Twentse en Westfaalse achtergrond en zijn lutherse geloof maakte dat hij onder de Nederlandse en Duitse adel nauwelijks een equivalent kende. Gedurende zijn hele leven leefde Sweder in tijden van oorlog. De religieuze en politieke ontwikkelingen die hieraan ten grondslag lagen, beperkten in alle opzichten Sweders mogelijkheden om zich religieus en politiek te manifesteren. Dit is eigenlijk de tragedie van zijn leven. Desondanks heeft hij van zijn bezit in Weleveld en Welbergen kunnen genieten; zijn havezaten vielen niet ten prooi aan de verwoestingen van de oorlog.

In Overijssel werden vanaf de belegering van Oldenzaal in 1597 de teugels strakker aangetrokken wat betreft de tolerantie van niet-gereformeerde religies. Deze geleidelijke afname van de godsdiensttolerantie is goed te volgen als Sweders casus in ogenschouw wordt genomen. Aan het begin van de zeventiende eeuw probeerden de autoriteiten de lutherse pastoor van de kerk in Borne het zwijgen op te leggen, maar doordat Twente vanaf 1605 weer in Spaanse handen kwam kon de uitoefening van het lutheranisme in Borne en Weleveld weer zonder al te veel problemen openbaar beleden worden. De grootste problemen voor Sweders lutheranisme doemden op vanaf 1619 met de overwinning van de contraremonstranten bij de Synode van Dordrecht. De calvinisten konden het lutheranisme in Twente via de drost onderdrukken en pastoor Niehoff en kapelaan Heger afzetten in de kerk van Borne. Sweder liet zich dit niet zomaar passeren en wendde zich tot de Ridderschap en Steden van Overijssel en zelfs tot prins Maurits. Zijn argumenten werden niet gehoord en het lutheranisme werd verbannen naar de huiskapel van huis Weleveld.

Na klachten van de calvinist Herman Wellemeijer, die de preekstoel in de Bornse kerk van de lutheranen had overgenomen, besloot de Ridderschap en Steden van Overijssel in 1620 dat ook in de Weleveldse huiskapel het lutheranisme niet langer gepredikt mocht worden. Sweder Schele liet het daar niet bij zitten en haalde Wolter Molanus uit Osnabrück naar zijn havezate om de Augburgse Confessie te prediken. Sweder bleef zich verzetten tegen de intolerantie van het calvinisme en probeerde zo het lutheranisme rond Weleveld te beschermen, maar zag hoe zijn uitoefening van het lutheranisme in feite onmogelijk werd gemaakt. In het westen van de Republiek had het lutheranisme meer overlevingskansen. De relatieve godsdiensttolerantie die de Republiek kenmerkte gold niet voor Sweder Schele en zijn familie in Twente.

De bestrijding van zijn persoonlijke geloofsuitoefening betekende ook de belemmering van de mogelijkheid om zich politiek te manifesteren in de Staten-Generaal en de Overijsselse landdagen. Na een aanvankelijk ambitieus begin van zijn politieke carrière stond het lutheranisme hem vanaf de Synode van Dordrecht in de weg om politiek actief te kunnen blijven. Hij toonde zich een waardig lid van de Overijsselse ridderschap en de Staten-Generaal, maar kreeg op den duur te verstaan gegeven dat hij als hij politiek actief wilde blijven, afstand moest doen van zijn lutherse geloof. Dit was voor Sweder nooit een optie. Loyaliteit aan de Augburgse Confessie kenmerkte hem. Ondanks alle tegenslag bleef Sweder hopen eenheid in de christelijke kerken. Dit betekende dan wel dat de calvinisten en de katholieken zich meer moesten schikken naar het lutheranisme dan andersom.

Als lutheraan stond Sweder voor religieuze tolerantie, bemoeide hij zich niet met de twisten tussen de Arminianen en Gomaristen en liet hij zich verder niet openlijk uit over de steun voor het Staatse of Spaanse gezag. Lutheranen streefden in het algemeen niet naar grote politieke invloed, maar gezien het confessionele klimaat in de Republiek was Sweders houding van religieuze tolerantie en zijn pleidooi voor eenheid in de christelijke kerken in Sweders eigenbelang. Met zijn voorkeur voor religieuze tolerantie stond hij ideologisch dichtbij Johan van Oldenbarnevelt en in de kroniek blijkt ook een sympathie voor diens persoon. Lutheranen waren in de Republiek altijd een kleine minderheid die zich alleen beschermd wisten in een situatie met religieuze vrijheden. Weliswaar waren de katholieken grotere tegenstanders van de calvinisten, maar wat Sweders persoonlijke ervaringen met het confessionele klimaat in Overijssel en in de Republiek in het algemeen laat zien is dat het lutheranisme niet minder zwaar onderdrukt werd dan het katholicisme. Daarmee is Sweder Scheles verhaal een correctie op het in de historiografie bestaande idee dat de lutheranen in de Republiek relatief veel vrijheden kenden, ook al werden zij vanuit de overheid en gereformeerde hoek tegengewerkt.

Het interessante aspect aan de casus van Sweder is dat waar het religieuze en politieke klimaat in Overijssel en de Republiek ten tijde van de Tachtigjarige Oorlog voor hem verstikkend was en zijn persoonlijke geloofsuitoefening en politieke carrière sterk belemmerd werd, Sweder in Westfalen in een toleranter politiek en religieus klimaat terecht kwam. Westfalen was in Sweders tijd religieus pluriform en kende redelijke geloofsvrijheid. Toen Sweder in huis Welbergen in het Münsterland ging wonen was de Dertigjarige Oorlog reeds gaande. Desondanks bestond in Westfalen de situatie waarin calvinisten, katholieken en lutheranen in vreedzame co-existentie met elkaar samenleefden. Hier ondervond Sweder geen problemen met zijn persoonlijke geloofsuitoefening en kon hij zelfs verschreven worden in de

landdag (iets dat in Overijssel al niet meer mogelijk was). Als luthers edelman met bezittingen in het Nederduitse grensgebied kon Sweder dus makkelijk een gunstiger geestelijk en politiek leefklimaat opzoeken.

De gevolgen van de Dertigjarige Oorlog lieten Sweder Schele niet onberoerd. Hij was direct en indirect getuige van deze oorlog die het Heilige Roomse Rijk in chaos stortte en laat in zijn kroniek een alledaags perspectief zien van luthers edelman die de Dertigjarige Oorlog beleefde in het Nederduitse grensgebied. Dit bestond eruit dat hij zich persoonlijk moest veiligstellen onder andere door sauvegardes aan te vragen en het herstellen van de landwerken bij huis Weleveld. In zijn weergave van de plunderingen die Twente en het Münsterland troffen, trok hij zich het lot van andere adel zeer aan, omdat veel adellijke huizen slachtoffer werden van plunderingen door de Keizerlijke troepen. Sauvegardes boden geen garantie voor veiligheid zoals de beschrijvingen van de plunderingen laten zien, maar Sweder probeerde goede banden aan te knopen met oorlogsofficieren die in zijn omgeving ingekwartierd waren om zijn veiligheid te garanderen. Daarin slaagde hij als het nodig was en ook trof hij het geluk dat zowel huis Weleveld als huis Welbergen gevrijwaard bleven van de plunderingen door losgelagen soldaten.

In Sweders verslag van de plunderingen in het Nederduitse grensgebied maakten de Keizerlijke troepen zich meer schuldig aan wreedheden dan Staatse troepen. Daarmee past het beeld dat Sweder hieromtrent schetst bij het algemene beeld van Keizerlijke soldaten als wrede plundersaars. Maar de troepen van Ernst van Mansfeld deden volgens Sweder niet veel onder voor de Keizerlijke troepen qua wreedheid. In dit geval is Sweders beoordeling van de plunderingen genuanceerd, aangezien hij oog heeft voor beide kanten. Nooit zag hij een rechtvaardiging voor soldaten om te gaan plunderen en ook plunderingen van Staatse of protestantse zijde keurde hij met felle bewoordingen af. In Sweders verslag hebben de plunderingen een incidenteel in plaats van systematisch karakter en ook de schaal van de verwoestingen bleven vaak beperkt tot adellijke huizen. Bij de grote veldslag bij Stadtlohn in 1623 zien we in Sweders aantekeningen dat de schaal van de verwoestingen groter was en iedereen in de regio van boer tot edelman tot burger de gevolgen van de oorlog ondervond. Deze slag liet grote angst achter in de regio en bij Sweder. Veelal werden de verhalen over de verwoestingen en plunderingen door soldaten overdreven en Sweder toont dat het Nederduitse grensgebied wel degelijk de gevolgen ondervond van militaire inkwartieringen en doortrekkende troepen. De gebeurtenissen en oorlogshandelingen in het Nederduitse grensgebied waren van andere orde dan vele andere regio's in het Heilige Roomse Rijk, maar de Dertigjarige Oorlog liet zijn sporen na, zodat ook Sweder in deze tijd persoonlijk gevaar

liep. Doordat de plunderingen in het Nederduitse grensgebied in Sweders kroniek naar voren komen als incidenteel en vaak beperkt bleven tot adellijke huizen, laat Sweder zien dat geweld tegen de bevolking en de verwoesting van de omgeving uitzonderingen waren. Plunderende soldaten die grote wreedheden tentoonspreidden waren geen schering en inslag, noch hadden zij het voortdurend voorzien om schade te richten aan steden, dorpen, het platteland en de burgerbevolking.

In de kroniek toont Sweder dat zijn grootste angst was dat het Nederduitse grensgebied meegesleurd werd in de chaos van de oorlog in het Heilige Roomse Rijk. Hij leefde teruggetrokken in huis Welbergen, maar maakte zich om veiligheidsredenen sterk voor de verdediging en de neutraliteit van het Stift Münster. Hij stond in nauw contact met de domproost van Münster die zich ontfermde over de verdediging van zijn gebied. Sweder wenste neutraliteit en was geobsedeerd door het buiten de deur houden van de oorlog. Aanvankelijk was de verdediging van het Stift Münster succesvol en kon de neutraliteit er voor zorgen dat het gebied relatief rustig bleef, maar vanaf 1632 veranderde de situatie. Tot dan was het Nederduitse grensgebied een gebied dat vooral last had van militaire inkwartieringen en doortrekkende troepen. Nu had de oorlog zijn intrede gedaan: Sweder moest boeren opvangen op de binnenplaats van zijn havezate, zijn familie moest vluchten en hijzelf liep gevaar door Keizerlijke inkwartieringen. Hierdoor kon hij niet veel werken aan zijn kroniek en gaf hij weinig informatie over wat er vanaf 1632 met hem en zijn regio gebeurde. Sweder was bezig zichzelf, zijn familie en zijn kroniek in veiligheid te brengen.

Waar Sweder Schele zich ten tijde van de Dertigjarige Oorlog vooral om de veiligheid van hemzelf, zijn familie en zijn bezit in Twente en Westfalen gaf en met nuance verslag deed van de oorlog, liet hij een zeer partijdig en luthers perspectief toe op het moment dat de Zweedse koning Gustav Adolf in 1630 de oorlog betrad. In zijn tijd dat Sweder in Twente woonde liet hij in zijn kroniek weinig blijken waar zijn sympathieën lagen; ten aanzien van Gustav Adolf was dat anders. De oorlog in het Duitse Rijk was voor Sweder primair een religieoorlog en derhalve bepleitte hij eendracht in de christelijke kerken. In zijn kroniek werd Gustav Adolf voorgesteld als de *miles christianus* die heilig werk deed met zijn oorlogsinterventie in het Heilige Roomse Rijk. Dat Sweder vanwege het geloof dat hij deelde met de Zweedse koning weinig nuance toeliet ten aanzien van hem, blijkt wel uit de beschrijvingen van de val van Maagdenburg in 1631 en de verovering van Frankfurt aan de Oder. De katholieke generaal Tilly was verantwoordelijk voor alle leed en Gustav Adolf was de christelijke ridder die zijn bloed vergoot voor de goede zaak. Voor de verwoestingen die Gustav Adolf met zijn succesvolle interventie maakte, had Sweder geen oog in zijn kroniek.

Sweders sterke lutherse geloofsbeleving maakte dat hij Gustav Adolf vereerde en dat hij in de kroniek een weinig reëel beeld schetste van de Zweedse deelname aan de oorlog.

De Tachtigjarige Oorlog en Dertigjarige Oorlog hadden grote invloed op Sweders persoonlijke lutherse geloofsuitoefening, zijn politieke carrière en de veiligheid van zijn persoon, familie en bezit. De politieke en religieuze ontwikkelingen in de Republiek maakten dat hij verhuisde naar een regio met een gunstiger confessioneel klimaat, waarin in zijn lutheranisme vrijer beleden kon worden. Veel lutheranen vluchtten vanuit het Heilige Roomse Rijk naar de Republiek, vanwege de relatieve godsdiensttolerantie; voor Sweder gold dit andersom. Westfalen was in dat opzicht een veiliger omgeving voor Sweder, ondanks de oorlogshandelingen die er plaatsvonden. Helaas voor Sweder heeft hij de door hem zo gewenste vrede nooit mee kunnen maken: hij stierf in 1639 – negen jaar voor de Vrede van Münster – die het einde betekende van zowel de Tachtigjarige Oorlog als de Dertigjarige Oorlog. Wat Sweders huiskroniek laat zien is dat zijn verhaal uniek is en niet zomaar gegeneraliseerd kan worden. Het blijft een microperspectief van een individueel luthers edelman in het Nederduitse grensgebied, maar het geeft wel inzicht in het politieke, religieuze en militaire klimaat van de Tachtigjarige Oorlog en de Dertigjarige Oorlog in de jaren 1598-1634.

Literatuurlijst

Primaire bronnen :

Schele, Sweder. *Stamboeck der Schelen. Band I, deel I en II*. Staatsarchiv Osnabrück, Gutsarchiv Schele zu Schelenburg, Dep. 38b, inv.nr. 1000.

Schele, Sweder. *Stamboeck der Schelen. Band II, deel III*. Historisch Centrum Overijssel, archief Huis Almelo, inv.nr. 3680.

Internetbronnen:

<http://www.egodocument.net/> (geraadpleegd 7 februari 2019)

Secundaire literatuur:

Abels, Paul Hendrikus Adrianus Maria. *De broederen van Twenthe. Een studie van de eerste Twentse dominees (1597-1678)*. Hengelo, 1984.

Arndt, Johannes. *Das Heilige Römische Reich und die Niederlande 1566 bis 1648*. Köln 1998.

Asch, Ronald Gregor. *The Thirty Years War. The Holy Roman Empire and Europe, 1618-1648*. Basingstoke & London, 1997.

Asch, Ronald Gregor. 'Wo der soldat hinkömbt, da ist alles sein': Military Violence and Atrocities in the Thirty Years War Re-examined', in: *German History* 18 (2000), 292-309.

Baggerman, Arianne. & Dekker, Rudolf. 'De gevaarlijkste van alle bronnen. Egodocumenten: nieuwe wegen en perspectieven', *TSEG/Low Countries Journal of Social and Economic History*, 1(4), (2004), 3-22.

Bakker, A. de. & Schlüter, Dick. '*Gott betert desen tidt*'. *Jonker Sweder Schele: Ooggetuige van de Tachtigjarige Oorlog*. Oldenzaal, 1995.

Bergsma, Wiebe. '*Zij preekten voor doven*'. *De Reformatie in Drenthe*. Assen, 2002.

Cauwer, Peter de. *Tranen van bloed: het beleg van 's-Hertogenbosch en de oorlog in de Nederlanden, 1629*. Amsterdam, 2008.

Deursen, Arie Theodorus van. *Bavianen en slijkgeuzen: kerk en kerkvolk in de tijd van Maurits en Oldenbarnevelt*. Franeker, 2010.

- Ergang, Robert. *The Myth of the All-Destructive Fury of the Thirty Years' War*. Pocono Pines, 1956.
- Florijn, Henk. *Geloven in de Republiek. Religies tijdens en na de Dordtse Synode 1618 – 1619*. Utrecht, 2018.
- Gietman, Conrad. *Republiek van adel. Eer in de Oost-Nederlandse adelscultuur. (1555-1702)*. Utrecht, 2010.
- Groenveld, Simon. & Leeuwenberg, H.L.Ph. *De Tachtigjarige Oorlog. Opstand en consolidatie in de Nederlanden (ca. 1560-1650)*. Zutphen, 2008.
- Harrison, Dick. *De Dertigjarige Oorlog. De allereerste wereldoorlog 1618-1648*. Utrecht, 2018.
- Helfferrich, Tryntje. *The Thirty Years War. A Documentary History*. Indianapolis, 2009.
- Israel, Jonathan Irvine. *De Republiek 1477-1806*. Franeker, 2001.
- Lintelo, B.H.A. te. *Ketters en papen in Twente. De Reformatie en de Katholieke herleving in Twente 1580-1640*. Hengelo, 1988.
- Luebke, David. *Hometown Religion. Regimes of Coexistence in Early Modern Westphalia*. Charlottesville & London, 2016.
- Manen, Kosterus Gerard van (ed.). *Lutheranen in de Lage Landen. Geschiedenis van een godsdienstige minderheid (ca. 1520-2004)*. Zoetermeer, 2011.
- Manen, Kosterus Gerard van. *Verboden en getolereerd. Een onderzoek naar lutheranen, lutheranisme en lutherse gemeentevorming in Gelderland ten tijde van de Republiek*. Hilversum, 2001.
- Medick, Hans. *Der Dreißigjährige Krieg. Zeugnisse vom Leben mit Gewalt*. Göttingen, 2018.
- Medick, Hans & Von Krusenstjern, Benigna. *Zwischen Alltag und Katastrophe. Der Dreißigjährige Krieg aus der Nähe*. Göttingen, 1999.
- Mensema, A.J. & Mooijweer, Js. & Streng, J.C. *De Ridderschap van Overijssel. Le Métier du Noble*. Zwolle, 2000.
- Mortimer, Geoff. *Eyewitness Accounts of the Thirty Years War 1618-48*. Basingstoke & New York, 2002.
- Parker, Geoffrey. *The Thirty Years' War*. New York, 1987.
- Pollmann, Judith. *Religious choice in the Dutch Republic. The reformation of Arnold Buchelius (1565-1641)*, Manchester & New York, 1999.
- Schutte, Gerrit Jan. 'De lutheranen in Vreedeliefshuysen: een achtergestelde minderheid?' *Tijdschrift voor Nederlandse Kerkgeschiedenis* 15 (2012), 50-59.
- Slicher van Bath, Bernard Hendrik. *Geschiedenis van Overijssel*. Deventer, 1970.

- Soen, Violet. *Vredehandel. Adellijke en Habsburgse verzoeningspogingen tijdens de Nederlandse Opstand (1564-1581)*. Amsterdam, 2012.
- Spits, Jet. *Och ewig is so lang. Zeven eeuwen Weleveld. Landgoed, havezate en bewoners*. Zutphen, 2003.
- Swigchem, Bert van. 'Sweder Schele en zijn huiskapel. Meditaties van een Overijssels landjonker', W. Denslagen (ed.), *Bouwkunst. Studies in vriendschap voor Kees Peters*, (1993) 503-514.
- Teske, Gunnar. *Bürger, Bauern, Söldner und Gesandte. Der Dreißigjährige Krieg und der Westfälische Frieden in Westfalen*. Münster, 1998.
- Teske, Gunnar. 'Das Hausbuch des Sweder Schele zu Weleveld und Welbergen, Erbkastellan zu Venebrügge (1589-1639) - ein Selbstzeugnis zur westfälischen Landesgeschichte.' *Westfälische Zeitschrift 162 – Zeitschrift für vaterländische Geschichte und Altertumskunde*, (2012), 81-104.
- Veen, Mirjam van. *Luther en calvinistisch Nederland*. Utrecht, 2017.
- Visch, W. F. *Geschiedenis van het Graafschap Bentheim*. Zwolle, 1820.
- Wang, Andreas. *Der < Miles Christianus > im 16. und 17. Jahrhundert und seine mittelalterliche Tradition. Ein Beitrag zum Verhältnis von sprachlicher und graphischer Bildlichkeit*. Frankfurt am Main, 1975.
- Wassenaar, H. 'Katholieke adellijke families in Gelderland en Overijssel (1621-1814)' *Virtus* 1 (1993-1994) 4-11.
- Wilson, Peter H. *The Thirty Years War. Europe's Tragedy*. Cambridge, 2009.